ઓતરાતી દીવાલો

લેખક

અધ્યાપક કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

ગ્રાહકોને ૦-૨-૦ સંવત

છૂટક ૦-૬-૦ ૧૯૮૧

મુદ્રક પ્રકાશક વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ
સરખીગરાની વાડી, સારંગપુર,
અમદાવાદ

પ્રવેશક

ગાંધીજીએ આશ્રમને માટે સ્થાન બહુ જ સરસ પસંદ કર્યું છે ઉત્તર તરફ જેલની દીવાલો દેખાય છે, અને દક્ષિણ તરફ દૂધેશ્વરનું સ્મશાન છે સામી બાજુ શાહીબાગથી માંડીને એલીસબ્રિજ સુધી પથરાએલા અમદાવાદના ભૂંગળા દેખાય છે, અને પાછલી બાજુ વગડા સિવાય કશું નથી આવે ઠેકાણે રહ્યા પછી ચારે તરફ નજર ગયા વગર રહે જ નહિ વખત મળે એટલે ખૂબ રખડીએ આસપાસની બધી સીમ જોઈ પણ પેલી ઓતરાતી દીવાલોની પેલી પાર શું છે અને સ્મશાનની પેલી પાર શું છે એનો જવાબ મળવો સહેલ ન હતો સરકારની કૃપાથી એક સવાલનો જવાબ મળ્યો બીજા સવાલનો જવાબ ઈશ્વરની કૃપા થાય ત્યારે!

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જેલના અનુભવ એટલે જેલના અમલદારો સાથેના પ્રસંગ, મજૂરી કરતા પડેલા કષ્ટો, બીજા કેદીઓ સાથેની વાતચીત, અથવા તો જેલમા મળતા આરામના વખતમા વાચેલી ચોપડીઓ અને લખેલા લખાણો, એવો જ ખ્યાલ આવે પણ જેમા માણસનો સબન્ધ ન હોય એવા પશુપક્ષી, ઝાડપાન ટાઢતડકા, વરસાદ ને ધુમસના અનુભવ કઈ ઓછો નથી હોતો જિન્દગીના મોટો ભાગ જેણે શહેર બહાર જ ગાળ્યા છે વનવનના સાહસિકો મુસાફર થઈ રખડવામા ગાળવામા જેણે આનન્દ માન્યા છે એવા મારા જેવાને જેલની ચાર દીવાલની અદર એવો અનુભવ ન મળે તો તેની શી વલે થાય? મારી દૃષ્ટિએ આ વિભાગનો જેલનો અનુભવ અત્યન્ત મહત્ત્વનો તેમજ રમણીય છે આ અનુભવમા ઇર્ષાદ્વેષ કશુ ન મળે, દયા ખાવાપણુ કે દયા કરવાપણુ બહુ જ ઓછુ હોય અને છતા હૃદયને જોઈતો ખોરાક પૂરેપૂરો મળે

જેલનો પ્રવેશવિધિ પૂરો થયો અને હુ યુરોપીઅન વૉર્ડની એક કોટડીનો સ્વામી બન્યો આ ઓરડીમા ઊંચે બે જાળિયા હતા પણ તે હવાને માટે હતા અજવાળુ આપવાનુ તેમનુ કામ ન હતુ અજવાળુ તો કોટડીના લગભગ મારા કોડા જેવા સળિયાવાળા બારણામાથી જેટલુ આવે તેટલુ જ આગણામા લીમડાના અઢાર ઝાડ હારબધ ગોઠવાએલા હતા પાનખર ઋતુ હતી એટલે પીળા પાદડા સવારથી સાજ સુધી પડયા જ કરે આઠ દિવસની અદર લગભગ બધા જ પાદડા ખરી પડયા અને અઢારે અઢાર ઝાડ ક્ષપણક જેવા નાગા દેખાવા લાગ્યા આ સ્થિતિ જોઇને મને બહુ આનન્દ ન થયો મે કહ્યુ 'कथ प्रथममेव क्षपणक ' '

અમારા મકાનની જમણી બાજુ પર દાબડે બાપાના વાવેલ કેટલાક છોડ હતા બે આંબાના, બે લીમડાના ને એક જાંબુનો બાપા આ બધા ઝાડની અપત્યસદૃશ સારવાર કરતા પ્રેમનો ઉમળકો આવે એટલે પોતાની કાનડી ભાષામા ઝાડો સાથે વાતો પણ કરતા અને મારી સાથે તેને લગતી વાતો કરતા તો બિલકુલ થાકતા જ નહિ જમી રહ્યા પછી અમે આ છોડ વચ્ચે બેસીને વાસણ ઊટકતા જસતના આ વાસણ ઊટકવાની ખાસ કળા હોય છે મુનિ જયવિજયજીએ આ કળામા અસાધારણ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યુ હતુ ભારે ઉમંગથી અને થોડીક જબરદસ્તીથી તેમણે મને એ ઉપયુક્ત કળાની દીક્ષા દી'ધી બીજે જ દિવસ તેઓ જેલ બહાર ગયા એટલે એક જ પાઠનો હુ ભાગ્યશાળી થયો જસતના વાસણનુ તેજ એ તો જાહેર કામ કરનાર દેશસેવકની આબરૂ જેવુ હોય છે રોજ સાવધ ન રહે તો જોતજોતામા ઝાંખુ પડી જાય એના

પર જરાક ઝાખપ આવે કે સ્નેહપ્રયોગ કરવો પડે સાથે કઇક ખટાશનો પણ અનુભવ કરાીએ તો વધારે ઠીક '

સાજના ૭ વાગ્યા એટલે અમે પોતપોતાની કોટડીમા પૂરાયા ખટ ખટ ખટ અવાજ કરતા તાળાએ સરકારને ખાતરી આપી કે કેદી રાત્રે નાસી જાય એમ નથી પણ નર્યા તાળાનો વિશ્વાસ શો ? રાત્રે લગભગ અર્ધે અર્ધે કલાકે ફાનસો આની ખાતરી કરી લેતા કે કેદી અલોપ થયો નથી જાગતો ન હોય તોપણ જગા પર છે જાગતા હોઇએ તો ફાનસને અમારૂ ને અમને ફાનસનુ દર્શન થતુ જેલ બહાર ઠીક ઉજાગરા થએલા તેથી જેલમા સ્થિતિ થયા બાદ ઊંઘવાનુ જ કામ મે પ્રથમ આદર્યુ ઊંઘ ખાતે રોજના સરેરાશ ચૌદ કલાક મડાતા આઠ દિવસમા ઊંઘની ઉઘરાણી પૂરી કરી અને નવા અનુભવને માટે તૈયાર થયો

સવારે, બપોરે ને સાજે અમારી દોસ્તી કરવાના ઇરાદાથી કેટલીક ખીસકોલીઓ આવતી ખીસકોલીઓને જોઇને મારૂ મન બહુ જ ઉદાસ થયુ કૉલેજમા ભણતો ત્યારે મે એક ખીસકોલીનુ બચ્ચુ પાળ્યુ હતુ એક વરસ સુધી મારી સાથે વસીને અક્ષયતૃતીયાને દિવસે તે અક્ષરધામ ગએલુ તેનુ મને સ્મરણ થયુ ખીંટી પર ટાગેલા સાઇકલના પૈડા પર ચઢવાનો તે પ્રયત્ન કરતુ પૈડુ ગોળ ગોળ ફરતુ છતા ઉપર તો ચઢાતુ જ ન હતુ એમ જોઇ તે રોષે પડતુ હુ દૂધ પીતો હોઉં ત્યારે મારા પોચા પર બેસી મારી સાથે જ તે દૂધ પીતુ એ અને એવા બીજા અનેક પ્રસંગો યાદ આવ્યા

કાગડાઓ પણ અનેક આવતા, પણ તે મારી સાથે દોસ્તી બાધે જ શેના ? મારા પડોશમા કેટલાક સિધી

મુસલમાન ગજદારી કેદીઓ રહેતા, તેમની પાસેથી આ હાડિયા મહાશયોને માસ તેમજ હાડકાના કકડા મળતા, એટલે તેમણે ત્યા જ દોસ્તી બાધી હતી

એક દિવસ બપોરે મારી ઓરડી પાસે થઇને જતી કીડીઓની એક હાર મે જોઇ તેમની પાછળ પાછળ હુ ચાલ્યો કેટલીક કીડીઓ વૈતરાકામ કરનાર મજૂરો હતી, કેટલીક આગળ પાછળ દોડનાર વ્યવસ્થાપકો હતી, અને કેટલીક તો વ્યાજ ઉપર જીવનાર શેઠિયાની પેઠે અમસ્થી જ આમતેમ ફરનારી હતી થોડીક કીડીઓ રસ્તો છોડીને આસપાસના મુલકમા ફરી આવતી અને દૂર સુધી જઇ પાછી આવ્યા પછી કોલબસ કે મગો-પાર્કની પેઠે પોતાની મુસાફરીના બયાન વ્યવસ્થાપકો આગળ રજુ કરતી મે રોટલીનો ભુક્કો કરી તેમના રસ્તાની બાજુ પર એકએક હાથ દૂર મૂકી દીધો અડધીક ઘડીની અદર આ શોધક મુસાફરોને તેની ભાળ લાગી તેમણે તરત જઇને વ્યવસ્થાપકોને રીપોર્ટ કર્યો હુકમ બદલાયા, રસ્તો બદલાયો અને સાજ સુધીમા ખોરાકની નવી ખાણુ ખાલી થઇ કોઇ પણ મજૂર પર બોજો વધારે થએલા દેખાય કે તરત જ વગર બોલાવ્યે બીજા મજૂરો આવીને હાથ દે છે — અરે ભૂલ્યો, પગ દે છે પણ બોજો કયે રસ્તે ખયવો તે વિષે તેઓ જલદી એકમત થતા નથી તેથી બે કીડીઓ બોજાની તાણાતાણી કરતી ગોળગોળ ફરે આખરે એકમત થયા પછી મગડેલા વખતનુ સાટુ વાળવા તેઓ ઉતાવળે ચાલતી થાય છે

આ કીડીની હાર આવે છે ક્યાથી એ જોવાનુ મને મન થયુ અને ધીમે ધીમે હુ ચાલ્યો પાછળની બાજુમા ઓટલા નીચે એક દર હતુ તેમાથી કીડી માઇઓની આ વિસૃષ્ટિ નીકળતી

હતી પાસે જ માટીના જેવો લાલ ઢગલો દેખાયો નજીક જઈને જોયું તો તે કીડીઓનું સ્મશાન હતું ધ્યાનપૂર્વક નિહાળવામા થોડોક વખત ગાળ્યા પછી બે કીડીઓ દરમાથી બહાર આવતી નજરે પડી મડદા સ્મશાનમા ફેકી દઈ તેઓ પાછી ફરી ગઈ કઈ નહિ તો પાચ સાતસો મડદા ત્યા ભેગા પડ્યા હતા આ કીડીઓની સમાજરચના કેવી હશે, તેમના સુધરાઈખાતાના નિયમો કેવા હશે, શા હેતુથી આવા સ્મશાનો તેઓ ગોઠવતા હશે એ વિષે અનેક વિચારો મનમા આવ્યા બીજા કયા કયા પ્રાણીઓમા સ્મશાનભૂમિની ગોઠવણ હોય છે એ જાણવાનુ મન થયુ મધમાખો વખતે સ્મશાન-સ્થાન નક્કી કરતી હશે મકોડાઓ તો અલબત કરે જ છે શા માટે બીજા પ્રાણીઓમા એ બુદ્ધિ નથી એ વિષે પણ ઘણા વિચારો મનમા આવ્યા

પાનખર ઋતુ હતી છતા ઉનાળો બેઠો ન હતો દામડે બાપા વગડ પાન ભારે જહેમત ચલાવીને જેલમા તમણે નહાવા માટે રોજ ગરમ પાણીનો હક મેળવ્યો હતો સવારે ધુમમ ફેલાતુ દયાળજીભાઈ અમારી સાથે રહેવા આવ્યા ત્યારે સવારે તેમની સાથે ધુમસમા આટા મારતા ખૂબ મજા પડતી આજુબાજુની દીવાલો કે મકાનો પણ દેખાતા ન હતા નાનપણમા બેજગામથી સાવતવાડી જતા આંબોલી-ઘાટમા કેટલીયે વાર આવા અનુભવ લીધેલા તે યાદ આવ્યા ધુમસ ફેલાયુ હોય ત્યારે ઝપાટાબધ ચાલવાનો ઉમગ ખૂબ વધે છે કપડા પૂરતા પહેરેલા હોય ને માથુ ઉઘાડુ હોય ત્યારે તો વળી વધારે આનન્દ આવે છે ટાઢ અને ધુમસ નાકને, આખને, કાનને ગદબદિયા કરે છે ટાઢ વધારે હોય તો સખત કરડે

પણ ખરી મૂછ ઉપર ઝાકળ પડે અને ઝપાટાબંધ ચાલતા શ્વાસ ગરમ થઇ ઝાકળના બિંદુ મોટા મોટા થઇ જાય, એ અનુભવ જેણે લીધો હોય તે જ ધુમ્મસમા ચાલવાનો આનન્દ ઓળખી શકે

ધુમસમાથી દેખાતુ આસપાસનુ અસ્પષ્ટ ચિત્ર જોઇ કેશવસુત કવિએ વર્ણવેલા કવિહૃદયની સ્થિતિ યાદ આવી

कविच्या हृदयी उज्ज्वलता
आणिक मिळनी अंधुकता ।
तीच स्थिति हा भासतसे
सृष्टि कवयित्री न दिसे ॥

ધ્યાન અને તપસ્યાથી ઋષિમુનિઓ જે તત્ત્વનુ સ્પષ્ટ દર્શન કરે છે તેનુ સહેજ સ્પષ્ટ અને સહેજ ઝાખુ દર્શન કવિઓને સહેજે થાય છે તેથી જ કેશવસુતે ધુમસવાળા પ્રભાતકાળને કવિહૃદયની ઉપમા આપી છે

એક દિવસ બપોરે અમે આટા મારતા હતા, અવામા દયાળજીભાઇના પગ તળે એક મકોડો ચગદાઇ ગયા એમનુ તો ત્યા ધ્યાન પણ ન ગયુ, પણ મારા મનમા તો મન્થન કંઇ થઇ ગયુ બિચારો મકોડા કેમ મરી ગયા, એણે શુ પાપ કર્યુ હતુ, વગરગુન્હે એને આવુ મોત કેમ આવ્યુ, દુનિયામા નીતિનુ સામ્રાજ્ય છે કે અકસ્માતનુ, આવા આવા વિચારો એક જ ક્ષણની અંદર આવ્યા અને ગયા ફરી નવો વિચાર આવ્યો કે આવુ મોત માઠુ જ શા માટે ગણવુ ? મકોડાને એક ભવમાથી આ રીતે રજા મળી તે તેના કોઇ પણ ગુન્હાની સજા રૂપે મળી કે કોઇ સત્કર્મને માટેના ઇનામ તરીકે મળી એનો

નીવેડો કોણ આણી શકે ? પ્રાણીમાત્ર મોતથી ડરે છે, મોતથી ભાગતા ફરે છે એ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ? મોતથી નાસી જવુ એ પ્રાણીમાત્રનો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ છે એ સ્વભાવ યોગ્ય છે કે અજ્ઞાનમૂલક છે એ કોણ કહી શકે? ફરી વિચાર આવ્યો, મોત ગમે તે રીતે આવો, પણ અજાણ્યે મોત આવે એ કેમ પાલવે ? મોત આનવાનુ છે એમ જાણ્યા પછી જે મોતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે કિમતી અનુભવથી વચિત થવુ એ શુ દુર્ભાગ્ય નથી? અને કોણ કહી શકે છે કે મોતમા અમુક જાતની લિજ્જત નહિ જ હોય ? ઈશ્વરનુ આગમન જો મીઠુ હોય તો મોતનુ કેમ ન હોય ? ફાસી જનાર માણસને આઠ દસ દિવસની નોટિસ મળે છે એટલા દિવસમા પરલોક માટેની કેટલી મજાની તૈયારી તે કરી શકે એમ છે ?

૭

થોડા જ દિવસમા ફાંસીખોલીમા મારી બદલી થઇ ફાંસીખોલી એટલે ફાંસી દેવાની જગા પાસે જ આવેલી ફાંસીની સજાવાળા કેદીઓને રાખવાની આઠ ઓરડીઓ સાબરમતી જેલમા આ જગા સૌથી સરસ ગણેલી હોઇ સ્વામી, વાલજીભાઇ પ્રાણશંકર ભટ વગેરે ભાઇઓને અહી રાખવામા આવ્યા હતા સ્વામી તો ગાંધીજીવાળી ઓરડીમા જ રહેતા હતા મને અહી કદાચ વધુ વખત ન રાખે એ શંકાથી સ્વામીએ આગ્રહપૂર્વક ગાંધીજીવાળી ઓરડી મને રહેવા આપી ઊંચી દીવાલની પેલીપાર ઓરતોની જગા હતી અહી આવીને હુ પસ્તાયો દીવાલની પેલીપાર આખી બપોર બૈરાઓ કપડા ધુએ, તેમના છોકરા રુએ, અને અધુરામા પૂરુ દસપાચ સ્ત્રીઓ ઝગડાનો પ્રવાહ અખંડ ચલાવે જેલમા મુસીબતો વેઠવા હુ તૈયાર હતો, પણ આવો કાબરકલહ સાભળવાની તૈયારી કરી ન હતી પણ બે ચાર દિવસમા કાન ટેવાઇ ગયા તેથી કે પછી ‘ ઓરતોમા ’ આવેલી નવી સ્ત્રીઓ જૂની થઇ ગઈ તેથી ઝગડા પ્રમાણમા શાન્ત પડયા એમ લાગ્યુ

ફાંસીખોલીમાં આવતાવેંત બે બિલાડીઓની દોસ્તી થઈ એકનું નામ 'ફોજદાર' હતું, બીજીનું નામ હીરા રોજ ઇસ્પિતાલમથી આ બિનાડીઓને નવટાંક દૂધ મળવાની 'ખાનગી વ્યવસ્થા' હતી ખાનગી વ્યવસ્થા એટલે ડાક્તર કે જેલરના હુકમ વગર થએલી અને ચાલતી આવેલી વ્યવસ્થા જેલ ખાતામાં એવી ઝીણી ઝીણી ઘણી વ્યવસ્થાઓ હોય છે કેદીઓ તેમજ તેમના ઉપરી નોકરો બધા જ માણસ હોય છે, એટલે હૃદયવિહીન નિયમનું પાલન કરની વેળા વણીવાર જેમ તેઓ તેમાં કઠોરતા ઉમેરે છે તેમ કેટલીકવાર દયાનું મિશ્રણ પણ કરે છે સવાન્સાંજના રોટલા આવે કે તરત જ અમારે ત્યાં તેના ત્રણ ચાર કકડા દૂધમાં પલાળી બિલાડીઓ માટે એક ખૂણામાં રાખવામાં આવતા કોક દિવસ ભૂખ કકડીને લાગી હોય ત્યારે બિલાડીઓ વૉર્ડરના પગ સાથે નાક ઘસીઘસીને તેને વીનવે, અને કોક દિવસ વળી ખાવાનું પાસે મૂક્યું હોય તોપણ પહોરવાર સુધી જોયા જ કરે અને ભર્તૃહરિના હાથીની પેઠે धीर विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते આ બે બિલાડીમાંથી ફોજદારની પૂછડી બરાબર મધ્યમાં લગભગ તૂટવા આવી હતી — રોગથી કે કઈ જખમથી તેની તેને ખબર નહોતી દાબડે બાપા એક દિવસ ઇસ્પિતાલમાં ગયા અને મલમ લઈ આવ્યા તે દિવસથી રોજ ફોજદારની માવજત થવા લાગી પણ બાપા એની પૂછડી પકડીને મલમ લગાવે એ સ્થિતિ બિલાડીને પહેલે દિવસે સ્વમાનને બાધક જણાઈ તેણે સૌમ્ય ને આકરા બધા નિષેધો વ્યક્ત કર્યા પણ બીજા જ દિવસથી ફાયદો લાગવાથી તેણે ઍન્ડ્રોક્લિઝના સિંહની વૃત્તિ ધારણ કરી

હું પાછળ કહી ગયો કે દાબડે બાપા કર્ણાટકી બ્રાહ્મણ હતા મરચા વિના તેમને ચાલે નહિ જેલના ખોરાકમા મરચાની અછત તો હોતી જ નથી છતા બાપાનુ તેટલાથી નભતુ નહિ તેમણે આગણામા ખાસા મરચીના છોડ વાવ્યા હતા તેમાથી તેમને રોજ દોથોએક મરચા તાજા તાજા મળતા તેઓ મને કર્ણાટકી જાણી મરચા ખાવાનો આગ્રહ કરતા મે જ્યારે કહ્યુ કે હુ મરચા ખાતો નથી ત્યારે નિરાશ થઈ બોલ્યા, 'ત્યારે તો સાવ ગુજરાતી બની ગયા ! અરે, મરચા ન ખાય તે કર્ણાટકી શાનો ?' આ આરોપ મારે કબૂલ રાખ્યે જ છૂટકો હતો

પછી હોળીના દિવસ આ યા બપોરે પોલીસ કે મુકાદમ ઘોડી પર બેસી ઊંઘતો હોય તેવામા દાબડે બાપા આગણાના દરવાજામાથી છટકી પાછળના ખેતરમા જાય અને ત્યાથી સુકાઈ ગએલા ડાળીઝાખરા ભેગા કરી લાવે થોડા જ દિવસમા બળતણનો એક ઠીક ઠીક ઢગલો થયો હોળીને દિવસે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવી ગયા બાદ આગણામા રીતસર હોળી પ્રગટાવી શખનાદ સાથે તેમણે ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, અને કારાવાસમા પણ હિન્દુધર્મને જીવતોજાગતો રાખ્યા હોળી સળગાવવા માટે દેવતા કયાથી આણ્યો એ મે તેમને પૂછ્યુ નહિ, કેમકે હુ જાણતો હતો કે એ 'ખાનગી વ્યવસ્થા' હતી

ફાંસીખોલીમા અમને બીજા નવા દોસ્તો મળ્યા, અને તે વાંદરાઓ વાંદરાઓ જેલની અંદરના બગીચામા ખૂબ નુકસાન કરે છે, તેથી જેલના અમલદારો તેમના તરફ 'નફરતની નિગાહસે' જુએ છે, અને તે જ કારણસર કેદીઓને વાંદરાઓ પર ખૂબ ભાવ હોય છે અમારા ઝાડુવાળાને આનુ કારણ પૂછતા તેણે કહ્યુ, 'અમારી છાતી ફાટી જાય ત્યા સુધી પાણી

ખેચીખેચીને અમે શાક ઉગાડીએ છીએ અને અમારે ભાગે તેમાથી ફક્ત ઘરડા પાદડા ને ડાખળા જ આવે છે અસલી માલ તો અમલદારો ખાય છે અથવા કમિટીમા આવનાર વિઝિટરો લઇ જાય છે ઇતવારને દિવસે ધર્મનુ ભાષણ સભળાવવા પેલા બે જણા આવે છે તે પણ શાકભાજી માટે જ આવે છે એ શુ અમે નથી જાણતા ? મે એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે એ મહાશયો બજારમાથી પણ શાક ખરીદી શકે છે પણ પેલો મારૂ માને જ શેને ? વાદરા આવે કે કેદીઓ ખુશીમા આવી એમના જેવી કીકીઆરી કરે અને પોતાના રોટલામાથી એકાદ ટુકડો તેને ફેકતા પણ અચકાય નહિ અમારે ત્યા વાદરાઓ બહુ પાસે ન આવતા દીવાલ પર બેસી લાબી પૂછડી એક બાજુ લટકતી રાખી, ડાક મરડી, ખભા પરથી અમારી તરફ જોતા, અને જાણે પડ કરતા હોય તેમ સહેજ દાત પણ બતાવતા અમે રહેતા હતા તની બહાર મોટી દીવાલનો ખૂણો પડતો હતો વાદરાઓ એ ખૂણા પાસે જઇ કુદીને એક દીવાલને લાત મારે ને બીજી દીવાલ પર અથડાય ત્યા લાત મારી પહેલી દીવાલ પર કુદે આમ કરતે કરતે ઠેઠ દીવાલની ટોચ સુધી પહોચી જતા મને થતુ વાદરાઓ જો આમ જઇ શકે તો માણુસ કેમ ન જાય ? બીજી જ ક્ષણે વિચાર આવ્યો, તેમ બની શકતુ હોત તો ચોરાએ એ કળા ક્યારની કેળવી હોત

જેલના નવા નવા અનુભવોમા હુ એ વાત ભૂલી જ ગયો હતો કે બાર કલાક ઓરડીમા પૂરાવાથી ચન્દ્ર કે તારાઓ અમે જોઇ શકતા જ નહોતા અમારી ઓસરી પર તો દૂધ જેવુ ચાદરણુ પડતુ, પણ અમને ચદ્રનુ દર્શન ન થાય એટલામા **સ્વામી**એ એક યુક્તિ સુઝાડી (ભુલ્યો— તેમને તે

દયાળજીભાઇએ સુઝાડેલી) અમારી પાસે તે કાળે હજામતનો સામાન (અસ્ત્રા શિવાય) રાખવા દેવામા આવતો તેમા અરીસો હતો તેનો કાન પકડી સળિયામાથી અમે તેને બારણા બહાર ત્રાસો રાખતા એટને બાજુથી ચન્દ્રબિબ તેમા આવીને પડતુ અને તે જોઇને અમને મજા પડતી થોડા જ દિવસમા બારણામાથી સામેના આકાશખડમા અગસ્ત્યને ઉગતો મે ઓળખ્યો અગસ્ત્ય તો મારો જૂનો દોસ્ત—દક્ષિણનો આચાર્ય તેને જોઇને હુ રાજીરાજી થઇ ગયો પણ એ ઝાઝો વખત ત્યા રહેતો નહિ દક્ષિણ દિશામા જ ડાબી બાજુએ ઉગે અને જમણી બાજુ ડૂબકી મારે

મુસલમાન ભાઇઓ જોડેના બાર ચાર દિવસના ઉપવાસ પછી મને નબળાઇ રહી ત્યા સુધી ખુલ્લામા સૂવાની રજા મળી હતી સ્વામીને પણ મારી માવજત માટે બહાર સૂવાનુ કહેવામા આવ્યુ હતુ રાત્રે લગભગ દસ વાગ્યા સુધી અમે આગણમા આટા મારતા અથવા પથારીમા પડ્યા પડ્યા તારાઓ જોતા આગણામા પીપળાનુ એક નાનુ રૂપાળુ ઝાડ હતુ બીજુ એક મોટુ લીમડાનુ ઝાડ હતુ તેના પાદડાની આરપાર તારાઓ જોવાની ખૂબ મજા આવતી એટલામા ઉપવાસ કર્યાની સજા મને સુનાવવામા આવી અને કેદીઓ જેને જેલનુ પોર્ટ બ્લેર (કાળાપાણી) કહે છે તે છોટાચક્કર ન ૪ મા મારી બદલી થઇ ખુલ્લી હવા, તારાઓનુ દર્શન અને સ્વામીનો સહવાસ આ ત્રણ ટૉનિકથી ત્રણ જ દિવસની અદર હુ એટલો સાજો થયો હતો કે મે દફતરને લખેલુ કે 'હવે હું સજા ભોગવવા લાયક થયો છુ, મારી સજાને ઠેકાણે મને લઇ જવામા ખોટી થવાનુ કારણ નથી ' સાચે જ ખુલ્લી હવા કેદીઓને માટે અમૃતસજીવની છે

૩

છોટાચક્કર ન ૪ મા મારી સજા શરૂ થઈ મારી પાસેથી મારી બધી ચોપડીઓ, લખવાના કાગળો, ખડિયોકલમ, પેનસિલ બધુ છીનવી લેવામા આવ્યુ ફક્ત એક ધાર્મિક ગ્રન્થ મારી પાસે રહેવા દીધો હતો આ ચોપડીમા નિશાની કરવા સારૂ મે મારી પેનસિલ માગી પણ તે શેની મળે? અનેક રીતે મને પજવવાની, મારૂ અપમાન કરવાની યુક્તિઓ યોજાઈ હતી પણ જેમના હાથમા મારૂ માન મે સોપ્યુ ન હતું તેમને હાથે મારૂ અપમાન પણ શુ ?

પણ આ બધી સજાઓ અને પજવણીઓને લીધે મારૂ ધ્યાન કુદરત તરફ વધારે જવા લાગ્યુ બીજા કોઈ કેદી સાથે હુ વાતચીત ન કરી શકુ એટલા માટે મને છેક છેડા પરની એક કોટડી આપવામા આવી હતી આ ઓરડીનુ બારણુ લગભગ ઓતરાતુ હતુ ઓરડીની ડાબી બાજુની દીવાલમા ખૂબ ઊંચે એક જાળી હતી તેમાથી અજવાળુ સરસ આવતુ અને રાતે ચન્દ્ર જ્યારે પશ્ચિમમા હોય ત્યારે તે આ જાળીમાથી દર્શન દેતો ચન્દ્રનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન ન થતુ ત્યારે મારો અરીસો ચાદરણામા ઊંચો કરી તેમાથી જ ચન્દ્રદર્શન કરી લેતો રાત્રે એ જાળીમાથી બે ચાર તારા દેખાતા તે કયા તારા છે એ નક્કી કરવુ બહુ મુશ્કેલ પડતુ, છતા તે નક્કી કરવામા જ એક જાતનો આનન્દ મળતો આખુ આકાશ દૃષ્ટિ આગળ હોય ત્યા તો દિશાનુ ભાન બરાબર થાય છે અને તારાનો ક્રમ જોઇ અમુક તારો કયો એ નક્કી કરવુ સહેલુ પડે છે પણ જાળીમાથી તો એક બે તારા જ દેખાય છતા તારાગણ સાથે મારે જૂની ઓળખાણ તેથી પહેલી જ રાતે મે પુનર્વસુના બે તારા ઓળખી કાઢ્યા અને આખી રાત એક પછી એક આવનારા તારા જોવા લાગ્યો

પણ તારાવિહાર એ કંઇ મારા આખી રાતના જાગરણનુ કારણ ન હતુ છોટાચક્કર ન ૪મા કોટડીઓની ભોય માટીના લીંપણવાળી કાચી છે તે ભોયમા તેમજ ભીતોમા માકણની મોટી ફોજ થાણું નાખી ક્યારની પડેલી હતી રોજના કષ્ટ અને શ્રમથી લોથપોથ આવી કોટડીમા દેહ નાખતા કેદીઓને બદલે મારા જેવો સુકલકડી કેદી જોઇને માકણો સારીપેઠે ચીઢાયા અને તેમણે લોભ સાથે રીસ ભેળવી કટક ચઢાવી મારા પર હુમલો કર્યો પણ

આ સ્વાદાનદ ચાખનાર માકણો એકલા જ ન હતા તેમના હરીફ વદાઓનુ ટોળુ પણ નાનુસૂનુ ન હતુ છાપરામાથી તેઓ ટપ દઇને નીચે અવતરતા અને માગ પગ ધસી આવતા આ ભાઇઓને માગ માથાના વાળ બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગતા હોય એમ જણાયુ, કેમકે જરાક ઊંઘ આવવાની થાય કે માથામા જ તેઓ બચકુ ભરતા

સ્વાગત જો ત્રિવિધ ન હોય તો તેમા કાવ્ય શુ રહ્યુ? એટલે ગરોળીના બચ્ચાએ પોતાનો ભાગ ભજવ્યો તેઓ મને મારી પથારીમા એકલો સૂવા દેતા નહિ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમા હુ ગમે તેટલુ માનતો હોઉ છતા આ ઢેડગરોળીના બચ્ચાના સહવાસને સારુ હુ તૈયાર ન હતો અને આ બચ્ચા તો મારી સાથે વધારેપડતો પરિચય કરવા આતુર જણાતા હતા આટલી તૈયારી જોઇ મે નિશ્ચય કર્યો કે સમરાગણમા સૂતા રહેવુ આપણને છાજે નહિ હુ ઊઠીને બેઠો થયો અને અધારામા મારા સમોવડિયાઓ સામે અહિંસક યુદ્ધ ચલાવ્યુ

સવારે મે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ રીતસર ફરિયાદ કરી તેમણે કહ્યુ, આ કોટડી પસદ ન પડતી હોય તો પડખેની બીજી લ્યો ' હુ જાણતો હતો કે પાસેની ઓરડી એ આ ઓરડીની મોટી બહેન આકારમા સરખી પણ અગવડમા મોટી તેમા ઉપરની જાળી ન મળે એટલે ચન્દ્ર અને પુનર્વસુનુ દર્શન રાતે કયાથી થાય? મે કહ્યુ, 'સામે એક આખી બરાક ખુલ્લી છે, તેમા મને સૂવા દો,' એટલે રોચા જેવો એક ગોરો ડેપ્યુટી જેલર હતો તેણે વચમા જ કહ્યુ, 'એ નહિ બને, ત્યા તમે સૂઓ તો તમને અમારા નિયમ કરતા વધારે હવા મળે

અને વળી તમે રાત્રે એમા આટા પણ મારી શકો સજા ભોગવતા કેદીને આટલી સગવડ ન અપાય '

મે તરત જ મારૂ સમયપત્રક ફેરવી નાખ્યુ આખી રાત જાગવુ ને બપોરે ઓટલા પર ચાર કલાક ઊઘી લેવુ એક દિવસ દાક્તર તબિયત પૂછવા આવ્યા મે કહ્યુ, ' રાત્રે ઊઘ આવતી નથી તેથી બપોરે ઊઘુ છુ ' તેઓ બિચારા શુ કરે ? તેમણે મને ઊંઘની દવા આપી, બ્રોમાઇડ ઑફ પૉટેશિયમ અને બીજી કેટલીક દવાઓ બ્રોમાઇડની અસર હુ જાણતો હતો, છતા લાચાર થઇને વીસેક દિવસ સુધી મે તે દવા લીધી પછી એક દિવસ મે પાવડાકોદાળી માટે અરજી કરી મારી ઇચ્છા હતી કે મારી ઓરડીની જમીન ખોદી ટીપીને ફરી તૈયાર કરૂ અને દીવાલો પણ ફિનાઇલ વડે ધોઈ કાઢુ પણ પાવડોકોદાળી તો મહાન શસ્ત્રાસ્ત્રો! તે 'બદમાશ'ના હાથમા કેમ અપાય ? એટલે અમારા પર દેખરેખ રાખનાર એક બલુચી મુકાદમ પાસે તે આપવામા આવ્યા આ અમારો મુકાદમ ભરુચ જિલ્લામા ધાડ પાડવાના ગુનહા બાર આઠ નવ વરસ મેળવીને આવ્યો હતો તેણે બે ચાર કેદીઓને બોલાવી મારી જમીન ટીપી આપી અને મે ડામર માગી લઇ તેનાથી જમીન લીંપી કાઢી ડામર સૂકાય ત્યા સુધી શુ કરવુ એ સવાલ હતો, એટલે પાછળની એક ઓરડીમા જવાનુ પસદ કર્યું જેલના અમલદારોએ મારો એ વિચાર તરત જ વધાવી લીધો, કારણ એમ કરવાથી બીજા રાજદ્વારી કેદીઓથી હુ સાવ વિખૂટો પડતો હતો અધૂરામા પૂરૂ આ પાછળની નવી કોટડી મને એવી તો ગમી ગઇ કે મે ત્યા જ રહેવાનુ નક્કી કર્યું

આ ઓરડી સામે એક અરીઠાનુ ઝાડ હતુ તે પણ દાબડે માપાની પ્રજા ઝડ લગભગ આઠ ફૂટ ઊચુ પણ સાવ સૂકાઇ ગએલુ હતુ માત્ર સૂકાઇ ગએના ત્રણ ચાર પાદડા રહ્યા હતા મારી લગોટી સૂકવવા એની પાસે ગયો કે એ પાદડા પણ ખરી પડયા મનમા વિચાર આવ્યો કે આ મરી ગએલુ ઝાડ ઉખેડી નાખુ પણ તેમ કર્યું હોત તો જેલનો ગુન્હો થાત, તેમા વળી બાપાનુ વાવેલુ ઝાડ માગથી ઉથાપાય જ કેમ? મે આ મૃત ઝાડની જ સેવા શરૂ કરી ખાનગી વ્યવસ્થાથી એક દાતરડુ માગી આણ્યુ અને ઝાડની આસપાસ કયારો માધ્યો રોજ એને બબ્બે ડબા પાણી પાવાનુ શરૂ કર્યું થોડા જ દિવસમા ડાળીએ ડાળીએ કોટા ફૂટયા ઝાડ મરી ગએલુ ન હતુ પણ હિન્દુધર્મની પેઠે તેને વડપણ આવ્યુ હતુ જોતજોતામા નીલમ જેવા લીલા અને મખમલ જેવા સુવાળા પાદડાથી અરીઠો શોભવા લાગ્યો

એથી સહેજ આગળ એક પીપળાનુ ઝાડ હતુ તેની નીચે તેના જ કયારામા એક ઘરડો તુળસીનો છોડ અને એક બારમાસીનો છોડ હતા લિગાપ્પા કરીને જનમટીપ વાળો એક કર્ણાટકી ડોસો હતો તે રોજ તુળસીને પાણી પાય અને બારમાસીનુ ફૂલ તોડી તુળસીને ચઢાવે હું કાનડી ભાષા જાણુ છુ એવી ખબર પડતા તેના આનદનો પાર ન રહ્યો 'તુળસીનુ ઝાડ તો દેવ—પરમેશ્વર સેવા તેની કરવી ઘટે તે છોડીને તમે આ કમબખ્ત અરીઠાની સેવા શા સારૂ કરો?' મે કહ્યું, 'મારે મન જેટલે દરજ્જે તુળસીમા દેવ છે તેટલે દરજ્જે અરીઠામા પણ છે'

મારી આ નવી ઓરડીને પડખે પાપાએ (પારસી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) ઉધ્વસ્ત કરેલો ઢાબડે બાપાનો બગીચો હતો બાપાને સજા કરવા ખાતર પાપાએ તેમનો ઉછેરેલો બગીચો ઉખેડી નખાવ્યો હતો તેમા બારમાસીના ચાર પાચ છોડ બચી ગયા હતા તેમને પણ હુ પાણી પાતો પણ જ્યારે પેલો રોચો હૅક મને બગીચો કરવા તરફ ઉત્તેજન આપતો ત્યારે હુ તેમ કરવાની સાફ ના પાડતો એક દિવસ મે એને ચોખ્ખુ કહી દીધુ, 'હુ બગીચો ઉછેરૂ અને બીજે દિવસે તમે એને ઉખેડી નાખો એવો મેતાની આનન્દ તમને પૂરો પાડવાને હુ તૈયાર નથી'

હવે ઉનાળો પૂર જોસમા શરૂ થયો આસપાસના ઘાસ બધા સૂકાઈ ગયા કાગડાઓ, કાબરો, લેલાઓ અને ખીસકોલીઓ પાણીને માટે ટળવળવા લાગ્યા વાદર પણ આસપાસથી આવી અમારા હોજ પર ડોકિયા કરવા લાગ્યા કબુતરો કર્મકાંડી બ્રાહ્મણની પેઠે આખો દિવસ પાણીમા નહાવા લાગ્યા મારી પાસે માટીની એક કૂડી હતી તે ભરીને હુ લીમડા તળે મૂકતો આખો દિવસ ખીસકોલીઓ આવે, કાબરો આવે, કાગડાઓ આવે અને લે લે લે લે કરીને આકાશ ગજાવી મૂકનાર બરાગીવણા લેલાઓ પણ આવે આ બધામા કાગડો બડો દૂતો તે તો મળે ત્યાથી રોટલીના સૂકા કકડા લઇ આવે કૂડીમા ત્રણ ચાર પલાળી રાખે, ત્રણ ચાર વાર ચાચ વતી દબાવીને જુએ, અને પલળીને બરાબર પોચા થઈ જાય એટલે આત્મદેવને ભોગ ચઢાવે રવિવારને દિવસે ગૃહસ્થો અમારી કૂડી પણ હાડકાના કકડાથી અભડાવી નાખે એક દહાડો એક નકટો કાગડો આવ્યો

તેની ચાચ ઉપરના ભાગમાથી અડધોઅડધ તૂટી ગઇ હતી તેની દીન મુદ્રા પરથી લાગતુ હતુ કે પોતાની ખોડનુ તેને પૂરેપૂરુ ભાન હતુ બિચારો પાણી પીતો ત્યારે બહુ દયા આવતી બીજા કાગડા તેને પોતાના મડળમા ભળવા દેતા નહિ

એક મહિના પછી બીજો એક એકપગો કાગડો આવ્યો ક્યા મહાયુદ્ધમા એણે પોતાનો બીજો પગ ગુમાવ્યો હતો તે કઇ તે મને કહી ન શક્યો તે પણ બીજા કાગડા સાથે ભળી શકતો નહિ બિચારો ઊડીને આવે, અને આવીને એક પગ પર ઊભો રહે પણ એ કઇ બગલાની નાત નહિ કે એમને એમ એક પગ પર ઊભો રહી શકે બગલા ને કાગડાની વચ્ચે તો ઘોળા-કાળા જેટલુઅતર એકાદ મિનિટ ઊભો રહે કે થાકીને પડી જાય ફરી ઊડે, ફરી ઊભો રહે, ફરી પડે આ તેનો ક્રમ આખો વખત ચાલતો એ કાગડો લાગલાગટ ચારપાચ દિવસ સુધી આવ્યો પછી ક્યા ગયો એની ખબર ન પડી

નવો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો તે દાક્તર પણ હતો તેણે મારી માટલી જોઇ પૂછ્યુ, ' શાની દવા લો છો ? ' મે હસતે હસતે કહ્યુ, એ તો માકણ અને વદાનુ ઓસડ છે ' કેદીની વાત સાચી માને તો પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શાનો ? તેણે ધૂર્ત નજરે હસીને કહ્યુ, ' વદા જ્યારે ફરી કરડે ત્યારે એકાદ પકડીને મને બતાવશો ? ' મે પણ હસતી નજરે લાગલો જ જવાબ વાળ્યો, ' સહેજ તસ્દી લ્યો તો આવડી જ બતાવુ ' આમ કહી મે મારી કપડાની પેટી ઉઘાડી તેવા જ પાચ સાત વદા સુપરિન્ટેન્ડન્ટનુ સ્વાગત કરવા દોડ્યા ! મે સાહેબબહાદુરને કહ્યુ, ' આ તો આજનો શિકાર છે ગઇ કાલે જ મે પેટી દિવસબધો તડકામા મૂકી હતી ' સાહેબબહાદુરે એકદમ હુકમ

છોડયો, 'અભી કે અભી ઘાસતેલ સ્ટવ કી બત્તી લે આઓ ઔર જમીન દીવાલ સબ જલા દો' ત્રીજે કે ચોથે દિવસે બત્તી આવી અને મત્કુણસત્ર શરૂ થયો દીવાલના ખૂણા, ચુનાના પોપડા તેમજ બારણામા રહેલી ફાટો બધે બત્તી ફરી વળી અને માકણોના લાખો થએલા અને ગધાતા દેહ જમીન પર પથરાયા એ સહાર સાચે જ મહા હતો આઠ દસ દિવસ પછી મેજર સાહેબે પૂછ્યુ 'હવે કેમ છે?' મે કહ્યુ, 'એક ફોજ તો ગારદ થઇ પણ વદાઓ તમારી બત્તીની રેન્જની બહાર છે' તરત જ વૉર કાઉન્સિલ બેઠી નિર્ણય થયો કે છાપરા પર કબુતર બેસે છે તેમની હગાર ત્યા પડે છે તેમાથી વદાઓ પેદા થાય છે તરત જ હુકમ થયો કે કબુતરો છાપરાની અદર ઘૂસી ન શકે એવી રીતે બધે સીમેટ લગાડવો!

આટલે સુધી બધુ ઠીક હતુ, પણ ત્યારપછી જે કાડ શરૂ થયો તેથી અમને ભારે કલેશ થયો એક દિવસ સવારે આ નવા સાહેબ પોતાની બદુક લઇને આવ્યા અને તેમણે કબુતરોનો સહાર શરૂ કર્યો તેઓ મારી પાસે આવી મલકાતા કહેવા લાગ્યા, 'આ બલાનુ કાસળ કાઢી નાખુ છુ બહુ ગદવાડ કરે છે' હુ તેનો આભાર માનીશ એમ તેણે ધારેલુ મે ઉદાસીન નજરે તેના તરફ જોયુ મારા મોઢામાથી એક હાય નીકળી ગઇ સાહેબબહાદુરને ભાન આવ્યુ કે આ તો દયાધર્મી હિન્દુ છે કબુતરોને ઘેર તે દિવસે હાહાકાર હતો અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ત્યા ઉજાણી હતી

અને કબુતરો પણ કેવા બેવકૂફ! બીજે દિવસે તેટલા ને તેટલા જ આવીને છાપરા પર બેઠા અમે તેમને ઊડાડવાની ખુબ કોશીશ કરતા, પણ તે જાય શેના? તેમનામા પણ

હુએ વતન હોય જ છે એ કબુતરોમા એક સફેદ અથવા કાબરચીતરૂ કબુતર હતુ તે એકનાર પાળેલુ હતુ એટને તેણે નીચે આવી એક પોલીસનો આશ્રય શોધ્યો પોલીસે તેના કેટલાક પીછા કાપી નાખ્યા એટન તો તે ઊડી પણ ન શકે આખરે અમારા 'ભાષણવાળા'મા અત્રાદાદ કરીને એક સિ વી હતો તેણે તે કબુતર પોતાના કબજામા લીધુ ખાનગી વ્યવસ્થાથી જુવાર મગાની તેને તે ચારો નીરતો નવા પીછા ઉગ્યા એટલે એક દિવસ કબુતર ઊડી ગયુ એ કબુતર અમારી સાથે હતુ ત્યા સુધી અમારામાના ગમે તેના ખભા પર બેસતુ અને ગજી થાય ત્યારે પોતાનો અંતસ્થ અવાજ કાઢતુ

થોડા દિવસ પછી લીમડાને નવા પાન આવ્યા, પછી ફૂલ આવ્યા, અને પવન વાય ત્યારે આખો દિવસ લીમડાના ફૂલનો વરસાદ ચાલે મત્તવરી तरु कुसुमरेणु वहनि ढाळिता એ જૂનુ પદ હુ લનકારવા લાગતો સવારથી સાજ સુધી ફૂલો પડ્યા જ કરે જમીન પર પડ્યા પછી પણ કની પેઠે ઊડ્યા કરે આ કડવા ઝાડના કડવા ફૂનોની મ્હેક મીઠી હોય છે રોજ સવારે ઝાડુવાળાઓ સૂકાઇ ગએલા ફૂલ વાળીને કોથળા ભરતા અને રોજ નવાનવા ફૂલના ગાલીચા પથરાતા લીમડા નીચે ફરવાની બહુ જ મજા આવતી અમે કહેતા, 'સરકારને શી ખબર કે અમે આટલો આનન્દ લૂટી રહ્યા છીએ?'

આખરે આ ફૂનની ઋતુ પણ વિદાય લઇને ગઇ અને લીમોળીઓ પોતાના આગમનની તૈયારી કરવા લાગી આ વરસે વરસાદ નસ્તો ભૂનીને ક્યાય આડો ચઢી ગયો હશે ઉનાળો અસહ્ય થવા લાગ્યો રાત્રે ઓરડીમા પૂરાવુ એના

કરતા બિસ્કુટ તૈયાર કરવાની ભઠ્ઠીમા જઇને સવુ બહેતર એમ થઇ જતુ 'ભાપણવાળાઓ'એ ખૂબ તકરારો કરી, પણ રાત્રે ખુલ્લામા સૂવાની રજા ન મળે જોન્સ સાહેબ એવી રજા આપતો, પણ ડોઇલ સાહેબ કઇ જોન્સ સાહેબ ન હતા આખરે જ્યારે ઝુમ્મટમલ એક બે વાર રાત્રે બેભાન થયા ત્યારે પૂનેથી પરવાનગી મગાવવામા આવી અને અમને ખુલ્લામા સુવાની રજા મળી અમે સાજે ભેગા બેસી પ્રાર્થના કરતા, ખૂબ પાણી રેડી જમીન ઠડી કરતા અને પાણીની વરાળ નીકળી ગયા પછી પથારી કરતા આટલા પુરુષાર્થથી તૈયાર કરેલી મીઠી પથારમા હુ એકલો જ નાપરૂ એ કુદરતને કેમ ગમે? એક દડમા જેવો પુષ્ટ દેડકો મધરાતે મારી પથારીમા પ્રવેશ કરતો અને મારી ડોક તળે આવી પોતાના ભીના કલેવરનો શીતળ સ્પર્શ મને કરાવતો

હુ રામ હોત તો અધારામા આવીને મળતા એ દેડકાને કહેત

प्रसाद इव मूर्तस्ते स्पर्श स्नेहार्द्रशीतल ।
अद्याप्यार्द्रयति मा त्व पुन क्वासि नन्दिनि ॥

પણ હુ કઈ સીતાવિરહી રામ ન હતો હુ તો 'મારી ચાનચ્ચનગત ના જામીન ન આપ્યાના ગુન્હા માટે જેલમા આવેના નાજદ્દારી કેદી હતો મારે આના સ્પર્શના કરતા અખડ નિદ્રાની દરકાર વધારે હતી બે ત્રણ દિવસ દેડકો લાગલાગટ આવતા લાગ્યો મે પથારીનુ સ્થાન બદલ્યુ ભાઈસાહેબ ત્યા પણ આવ્યા એટલે મે વિચાર કર્યો કે આને હવે સને ૧૮૧૮નો કાયદો લાગુ કરવો જોઈએ એક રૂમાલમા તેને પકડી દીવાલ

બહાર વિદાય કર્યો અને તેના સ્પર્શસુખમાંથી હું કાયમનો મુક્ત થયો

એક દિવસ રાત્રે (અમે ઓરડીમાં પૂરાતા તે દિવસોમાં) લગભગ દસ અગીઆર વાગે ખીસકોલીની એક કારમી ચીસ સંભળાઇ થોડી જ વારમાં કોઇ ખાતુ હોય એવો કુરરર કુરરર એવો અવાજ કાને પડ્યો અને આખરે બિલાડીનો વિશિષ્ટ જાતનો આનન્દોદ્ગાર સંભળાયો મેં જાણ્યું કે એક ખીસકોલી બિલાડીના પેટમાં જઈ કાયમની સૂતી પણ એટલું જાણ્યા પછી મને ઊંઘ આવે જ શાની? બિચારી ખીસકોલીને શું થયું હશે? સાંજે થાકીપાકી પોતાના માળામાં સૂઈ ગઇ ત્યારે શું એને સૂઝ્યું હશે કે એ એની આખરની નિદ્રા છે? પણ ભૂખી બિલાડીને કેટલો આનન્દ થયો હશે! રોજ રોજ કંઇ તેને આવી ઉજાણી ઓછી જ મળતી હશે? બિલાડીએ વિધાતાને અનેક આશીર્વાદ આપ્યા હશે!

સવારે દા મનસુરી કે બીજા કોઇના ઘરના બૈરાંછોકરાં જેલ જોવા આવ્યા હતા જેલમાં ફૂલ જેવા નાના બાળકોનું દર્શન કેટલું આનંદદાયક થાય છે એની કલ્પના તે અનુભવ લીધા વિના આવે નહિ રીઢા બદમાશો પણ આવા બાળકોને જોઇને જરા સૌમ્ય થઇ જાય છે અને હૃદયશૂન્ય પોલીસો પણ બે ચાર ક્ષણ મીઠાશથી બોલતા શીખે છે તે જ દિવસે હૅકનું કુતરૂં પણ જેલમાં આવેલું આખા વરસમાં જેલમાં અમે બે જ કુતરાં જોયાં

બિલાડીએ ખીસકોલીનો શિકાર કર્યો તે જ અરસામાં એક જુવાન કેદી ફાંસીએ ચઢ્યો તે દિવસે મને ખાવાનું ભાવ્યું નહિ હિંસા એ શી વસ્તુ છે? સ્ટવબત્તીથી આપણે

માકણ મારીએ છીએ, બિલાડી ખીસકોલીને મારી ખાય છે, અને કાયદેસર એક જુવાન ગુન્હેગારનો બળિ લે છે ! આનો અર્થ શો? શું સમાજને આ જુવાનનો બીજો કશો આથી ચડિયાતો ઉપયોગ સૂઝ્યો નહિ? માજીસ્ટ્રેટ, જડજ, દાક્તર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, જેલર ડેપ્યુટી જેલર બધા ભેગા થયા. લાચ ન મળે ત્યારે વીસ રૂપિયાની અંદર જ ગુજરાન ચલાવનાર દસ બાર પોલીસો ભેગા થયા. એક જણે કાગળ વાંચી સંભળાવ્યો, બીજાએ ઇશ્વરનું નામ લીધું, અને બધાએ મળીને પાંજરામાં બાંધેલા એક અસહાય તરુણનું ખૂન કર્યું. જેલનો મોટો ઘંટ વાગ્યો અને દુનિયામાંથી એક માણસ ઓછો થયો. જેલના ઘંટે શું કહ્યું? તેણે માણસની બુદ્ધિનું પોગળ જાહેર કર્યું. તેણે કહ્યું 'મનુષ્ય જાતિએ બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યું છે. મરી જનાર માણસનું શું કરવું એ સમાજને સૂઝ્યું નહિ એટલા જ માટે આ ટલા લોકોએ ભેગા થઇને એક માણસને આ દુનિયામાંથી વદાય આપી અને તેના સરજનહારને બેવકૂફ ઠરાવ્યો!' આજે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જ્યારે આવશે ત્યારે શરમથી ઝંખવાણો પડેલો હશે એમ મેં ધારેલું. પણ તેને કંઇ એ પહેલો જ પ્રસંગ ન હતો.

૪

એક દિવસ સવારે પ્હો ફાટતા પહેલા જ મારી પથારીમા કંઇ કાળુ કાળુ હાલે છે એમ મને દેખાયુ આખોમા ઊંઘનો અમલ હતો જ, તેથી મે ધાર્યું કે અમસ્થો વહેમ છે જરાક અજવાળુ થયુ અને જોયુ કે એક મોટો કાનખજુરો પથારીની બાજુપર થઇને દીવાલ તરફ દોડે છે, અધા કલાક પછી તાળુ ખખડ્યુ અને બારણુ ઉઘડ્યુ એટલે મે સાવરણી આણીને કાનખજુરાને ઓરડી બહાર ફેંકી દીધો પાચ વરસ પહેલા તો કાનખજુરો નજરે પડે કે તરત જ હુ મારી નાખતો પણ ગુજરાતમા આવી અહિંસાનો ચેપ લાગેલો હોવાથી કાનખજુરાને મારવાનુ મન ન થયુ મે તો એને ઓરડી બહાર ફેંકી દીધો, પણ મારો પાડોશી ઈસ્માઈલ થોડો જ સમજણો રહેવાનો હતો ? તેણે સાવરણી ઉપાડી એક જ સપાટામા કાનખજુરાને એક ભવમાંથી મુક્ત કર્યો તેણે મને કહ્યુ, ‘ કાકાસાહેબ, આપ જરૂર ઇસકી શિકાયત કીજીએગા સુપ્રીડંટ કો બતાના ચાહિએ ’ એટલામા

ઇસ્લામ આઝાદ ત્યા આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, 'કાનખજુરા કાનમે જા કર કાનકો ખા જાય તો સરકારકા બાબાકા ક્યા જાતા હે ? હમારા નુકસાન હો જાય તો ઉસકા જુમ્મેદાર કોન હૈ ?' જોતજોતામા કાઉન્સીલ ભેગી થઇ અને કાનખજુરામાથી શુ પ્રકરણ ઉભુ કરી શકાય એની ચર્ચા ચાલી મે કહ્યુ, 'મારે કશુ કરવાની ઇચ્છા નથી ' મહાત્માજીનો શિષ્ય આવો જ મોળો હોય એવો સિદ્ધાન્ત બાધી કાઉન્સિલરો પોતપોતાની કોટડી તરફ ચાલ્યા ગયા કાનખજુરો ત્યા જ પડ્યો હતો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો તેણે કાનખજુરો પડેલો જોયો હુ કઇ પણ ફરિયાદ કરવાનો હોઇશ એવી અપેક્ષાથી તેણે મારી તરફ જોયુ હુ કશુ બોલ્યો નહિ એ જ ક્ષણે એક કાગડો આવી કાનખજુરાને ઉપાડી લઇ ગયો, અને અહી કાનખજુરાપુરાણ સમાપ્ત થયુ જેલમા આંગણુ સાફ રાખવામા આવે છે, દીવાલો વરન્ડાઓ ધોળવામા આવે છે, જમીન દર પદર દિવસે લીપવામા આવે છે, પણ ઉપરના નળિયામા જમાનાનો કચરો અને કેદીઓએ છૂપાવી રાખેલી વસ્તુઓ પડેલી હોય છે, એટલે ત્યાથી જ એવા કાનખજુરા આવી પડે છે ભાઈ શ્વેબ કુરેશીને એકવાર રોટલામાથી કાનખજુરો જડ્યા હતો એમ મે સાભળ્યુ છે સહેજ વાતોમા મે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને રોટલામાથી કાનખજુરો જડ્યાની વાત કરેલી ત્યારે તે કહે 'એમ તો બને જ નહિ વીશી (જેલરસોડુ)ના વ્યવસ્થાપક ઉપર ખાર રાખનાર કોઇ કેદીએ જાણીજોઇને કાનખજુરો રોટલામા મૂકી દીધો હશે ' મે કહ્યુ, 'હાસ્તો, જેલની વ્યવસ્થામા ખામી હોવી અસભવિત છે કુદરતના કાનૂન અને જેલની વ્યવસ્થા બને અટળ હોય છે !'

હવે કાગડાઓના માળા બાંધવાના દિવસ આવ્યા કાગડાઓ દૂર દૂરથી ડાખળીઓ લઈ આવતા અને ઝાડ પર ગોઠવતા ડાખળી જરા મોટી હોય અથવા જોઈએ તેવી ન હોય ત્યારે કાગડાઓ લાવીને મારી કૂંડીમા નાખતા પ દરેક મિનિટમા ન ભંગ પલળે એટલે લઈ જતા એક દિવસ એક કાગડાને લોઢાના તારનો જાડો કકડો જડ્યો ઘાસની ગાંસડી બાંધવા માટે આવા તારનો ઉપયોગ થાય છે આ તાર વતી વીસમી સદીના આ મયાસુરે એક લોહપ્રાસાદ બાંધવાની ખૂબ મથામણ કરી, પણ તાર અક્કડ જ રહ્યો આખરે એને સૂઝ્યુ કે ચાલો આપણે એને પાણીમા નાખીને પલાળીએ બરાબર બે વાગ્યાથી ચાર વાગ્યા સુધી એણે એ પ્રયત્ન કર્યો પહેલા એક છેડો પાણીમા બોળ્યા, પછી બીજો પછી વચલો ભાગ બે કલાકની મહેનત પછી કાગડાભાઈ એટલુ પદાર્થવિજ્ઞાન શીખ્યા કે લાકડાના ગુણધર્મ અને લોઢાના ગુણધર્મ સરખા નથી હોતા પણ આખરે એણે પોતાના માળામા એ તારનો ઉપયોગ તો કર્યો જ

બીજે એક દિવસ બીજો એક કાગડો ઝરીનો તાર લઈ આવ્યો તે બહુ જ સીધો હોવાથી એના એન્જીનીઅરિંગમા તેને સ્થાન ન હતુ એક કેદીએ એ લઈને એના બે કકડા કર્યા અને એક ઠેકાણે સતાડી રાખ્યા મે પૂછ્યુ, ‘આનુ શુ કરશો ભાઈ?’ તો કહે ‘મારે મોજા બનાવવા છે’ મેં કહ્યુ, ‘શુ જેલમા તુ મોજા પહેરવાનો હતો?’ જવાબ મળ્યો, ‘ના રે, હુ મોજા બનાવી પેલા પઠાણને આપીશ એટલે મને બીડીની જગાક રાહત મળશે’ ‘અને સૂતર ક્યાથી લાવીશ?’ ‘સ્ટોરમાથી ત્યા કોણ હિસાબ ગણે

છે ? અંગ્રેજી રાજ્યમાં ઉપરનો ડોળ જોઈએ તેટલો અંદરની બાત ખુદા જાને ' મે ઉમેર્યું, ' ઔર તુમારે જૈસે જાને ! '

એક દિવસ અલ્લાદાદ દોડતો દોડતો આવીને કહે ' કાકાજી કાકાજી, જરા ઇધર આઇએ તો સહી હમને એક કાગડા પકડા હૈ ' જઈને જોઉં છું તો સાચે જ ચતુર કાગડો પણ ઠગાયો હતો કાગડો ઓરડીમાં પકડાયો હતો એને પગે એક લાંબી દોરી બાંધેલી હતી (કેદી પાસ દોરી કયાંથી આવી ? જ ખાનગી વ્યવસ્થા) કાગડાએ દુનિયાના તમામ કાકાઓને વહારે ધાવા બૂમ પાડી પણ હું એકલો જ ત્યાં હાજર હતો મે ઘણી આજીજી કરી અને કાગડાભાઈ છૂટી ગયા મારી ખાતરી છે કે એ કાગડે ફરીવાર જેલનું મો પણ નહિ જોયું હોય પગ બંધાયો એનું કંઇ નહિ, મરી જાત એનુંયે કંઇ નહિ, પણ કાગડો ઠગાયો એ શરમ એની આખી નાતને અસહ્ય થઈ હશે

કાગડાની પેઠે ખીસકોલીઓનું પણ અહીં સામ્રાજ્ય હતું આખો દિવસ આગણામાં ને ઝાડ પર દોડમદોડા કરે સાંજરે છાપરા પર ચઢે, બપોરે જમવા વેળાયે આસપાસ આવી ' મને નહિ ? ' એમ પૂછે ઉભગ પગ બેસી બે હાથમાં આપણે ફેંકેલો કકડો પકડી અણીદાર દાંત વતી કોતરીને ખાય અને કૂંડીનું પાણી પીએ સાંજ પડયે ઘણીખરી ખીસકોલીઓ છાપરાના ચારે છેડા પર આવી ખુબ ક્રન્દન કરતી તેમનો એ આનન્દોદ્ગાર હતો કે દુખોદ્ગાર એ આપણે કેમ જાણીએ ? પણ મારા કાનને તો તે કરુણ ક્રન્દન દમયન્તીવિલાપ જેવું જ લાગતું રોજ સાંજે પાંચ વાગે આ વિધિ નિયમિત ચાલતો એક

દિવસ ખૂબ તન્માફ પડયો ક્રન્દન પાર વગરનું ચાલ્યું પણ બીજે દિવસથી તે બંધ થયું

અમે અમારા સૂવાના કામળા રોજ તડકામાં મૂકતા ત્યાં આ ખીસકોલીઓ આની દાંત વતી ઊન ખેંચીખેંચીને બહાર કાઢતી આગલા પગ અને મોઢાની મદદથી એ ઊન ગોળગોળ ફેરવી એનો ડુચો બનાવતી અને તે નળિયામાં લઇ જઇ માળો બનાવવામાં વાપરતી ઘણા કામળાને આવી રીતે તેમણે કાણાં પાડ્યા અને ઠેકઠેકાણે માળા તૈયાર થયા મારી ઓરડીના બારણા ઉપર જ એવો એક માળો દેખાતો હતો થોડા દિવસ પછી ત્યાં ત્રણ બચ્ચાં દેખાવા લાગ્યા તેમની મા અમારી પાસેથી રોટલાના કકડા લઈ જતી અને બચ્ચાંને ખવડાવતી બેશક, બચ્ચાં ધવણ પૂરું થયા પછી જ અનાજ ખાવા લાગ્યાં એક દહાડો એક બચ્ચું ઉપરથી નીચે પડ્યું સામેના લીમડા પર બેઠેલા કાગડાના મોમાં પાણી છૂટ્યું પણ બચ્ચું મારી ઓરડીમાં જ પેસી ગયું મે અંદર જઇને સહેજ પ્રયાસથી બચ્ચાંને પકડી લીધું પણ તેના ઊંચા માળામાં કેવી રીતે મૂકવું ? મે બૂમ પાડીને **શામળ**ભાઇને બોલાવ્યા તેઓ મારા બારણા આગળ બેસી ગયા હું તેમના ખભા પર એક હાથમાં બચ્ચું લઇ, બીજે હાથ બારણાના સળિયા પકડી ઊભો થયો પછી **શામળ**ભાઇ ધીમે ધીમે ઊભા થયા આ રીતે મારો હાથ માળા સુધી પહોંચી ગયો અને બીકથી ધ્રૂજતું બચ્ચું હેમખેમ પોતાને ઘેર પહોંચી ગયું બચ્ચાંની માને શી ખબર કે હું એનો વાલેશ્રી છું ? તેણે પોતાની તિર્યંગભાષામાં મને અનેક ગાળો દીધી, શાપ દીધા, અને જ્યારે એનું બચ્ચું એના માળામાં ખેમકુશળ પહોંચી ગયું ત્યારે પણ મને લાગે છે કે

પોતાની ભૂલ જોવાને મહત્વ માને એમ એ થયુ હશે કે પાડ પરમેશ્વરનો કે મારૂ વહાલુ બચ્ચુ આ દુષ્ટ માણસના હાથમાથી છટકી શકયુ પણ પેલા બેવકૂફ બચ્ચા પર તો બીજી જ જાતની અસર થઇ લાગે છે, કેમકે બેદરકાર થઇ તેઓ બે ત્રણ વાર ઉપરથી નીચે પડ્યા અને દરેક વખતે શામળભાઇને અને મારે સરકસની કસરત કરવી પડી પણ ભૂયોદર્શન થવાથી ખીસકોલી માની ખાતરી થઇ કે આ લોકો વાલ્મીકિના શાપને લાયક નિષાદો નથી પણ હરિણશાવકનું પાલન કરનાર જડભરત જેવા જ કોઇક છે

આ જ અરસામા લીમડા પર કાગડાના બચ્ચા પણ ઇંડામાથી બહાર નીકળ્યા પશુપક્ષીઓમા અપત્યરક્ષણની વૃત્તિ સૌથી પ્રબળ હોય છે અત્યાર સુધી ઘણા કેદી રોજ સવારે કે સાંજે દાતણને અર્થે લીમડા પર ચઢતા કેટલાક તો જેલ બહારની દુનિયાનુ દર્શન કરવા ખાતર પણ લીમડા પર ચઢતા ' એ તમારો આશ્રમ દેખાય ! ત્રણ મજલાનુ એક બીજુ મકાન દેખાય છે ! ' એમ મને સભળાવતા અને મને પણ ઉપર આવવા નોતરતા ઝાડ પર ચઢવુ એ તો જેલના નિયમ પ્રમાણે નવ દિવસની સજા થાય એવો ગુન્હો છે એક જ વરસને માટે હુ જેલમા આવેલો હોવાથી ગુન્હો કરી બહારની દુનિયા જોવાનુ મને મન ન થયુ પણ જ્યારે લીમડા પર કાગડાના બચ્ચાનો વાસો થયો ત્યારે લીમડા પર ચઢવાની કોઇ કેદીની મગદુર ન રહી કાગડાઓ ઝપ દેતા આવીને ચાચ મારતા અથવા માથા પરની ટોપી ઉપાડી જતા અને કેદી ટોપી ખોઈ બેસે તો સાથે નવ દિવસની માફી પણ ખોઇ બેસ એક કાગડીએ લીમડા પર ચડનાર શામળભાઇ અને

બીજા બે કેદીઓ ઉપર મનમા ખાસ ખાર ગબ્યો એમને જુએ કે ચાચ માર્યા વગર રહે જ નહિ અમારો ડોસો ઝાડુવાળો પીળી ટોપી પહેરતો તેના પ્રત્યે કાગડીનો સવિશેષ ગેપ હતો અને તેથી કોઇ પણ પીળી ટોપીવાળો કેદી લીમડા પાસે થઇને નીકળે કે તેને પણ કાગડીની ચાચનો પ્રસાદ મળ્યા વગર રહેતો નહિ ગમે ત્યાથી આવીને માથા પર, ખભા પર અથવા લમણા પર ચાચ મારી કાગડી નાશી જતી દિવસેદિવસે આ કેર એટલો બધો વધ્યો કે અતે નૂરમહમદે માથા પર ચાદર વીટાળી લીમડા પર ચઢી કાગડાનો માળો નીચે ઉતાર્યો તેમા પીછા વગરના, ઊંટ જેવા દેખાતા કાગડાના ત્રણ બચ્ચા હતા મો વકાસીને તેઓ પડયા હતા મોઢા અદરથી રૂપાળા લાલચોળ દેખાતા

આ ક્રુરતા અબદુલ્લાથી સહન ન થઇ ભાઇ અબદુલ્લા સિંધ તરફના એક સરકારી કુટુબના જુવાન હતા તેમણે ચીડાઇને કહ્યુ, 'ખિલાફતને અર્થે ફાસી પર પણ ચઢવાને તમે બહાદુર તૈયાર છો, અને પોતાના બચ્ચાની રક્ષા ખાતર ચાચ મારનાર કાગડીના પ્રહારથી તમે કાયર બન્યા અને બચ્ચાનો મા । તોડયો ! ખુદા તમારા પર કેટલો નારાજ થશે ? બિચારો નૂરમહમદ ભોઠો પડયા, અને શામળભાઇને આશ્ચર્ય થયુ કે માસાહારી મુસલમાનમા પણ આટલી દયા ' આખરે નૂરમહમદ પઠાણની રજા લઇ અમારા આગણા બહારના બીજા લીમડા પર તે માળો મૂકી આવ્યો ત્યા તે ટકી ન શકયો એટલે ફરી પહેલાને ઠેકાણે તેણે માળો ગોઠવી દીધો

કાગડીને હવે પોતાના બચ્ચાના ચાગનો સવાલ ઉભો થયો હતો, એટલે તેણે પોતાની કાકદૃષ્ટિ વધારે તીવ્ર કરી આહાર શોધવાનુ શરૂ કર્યું આટલમા ખીસકાલીના બચ્ચા પણ સહેજ મોટા થઈ આમ તેમ ફરતા થયા હતા કાગડીએ તેમાનુ એક બચ્ચુ મારી પોતાના દીકરાને માંસનો પહેલવહેલો સ્વાદ ચખાડયો તે દિવસથી ખીસકોલીઓ ને કાગડાઓ વચ્ચે મહાવેર જામ્યુ કાગડા છાપરા પર બેઠા હોય કે લીમડા પર, એકાદ મોટી ખીસકોલી પોતાની પૂછડી ફુલાવીને કાગડા પર ધસી જતી અને કાગડો ભયભીત થઈને ઝડપથી ઊડી જાય તેટલામા તેને પોતાના નખ અને દાતનો કઈક પ્રતાપ બતાવતી કાગડા ખીસકોલીથી બીએ છે એ તો મે અહીં જ પહેલવહેલુ જોયુ પણ કાગડો હવામા ઊડી શકે છે અને ખીસકોલી નથી ઊડી શકતી, એટલે અંગ્રેજો અને આરબ વચ્ચેના યુદ્ધ જેવુ આ યુદ્ધ થઈ જતુ આરબો પાસે હવાઈ જહાજ (એરોપ્લેન) હોત અને ખીસકોલીને પાંખો હોત તો તે તે મહાયુદ્ધો બીજુ જ સ્વરૂપ પકડત

એક દિવસ એક કાગડો ક્યાકથી ખીસકોલીનુ બચ્ચુ મારી લાવીને મારી કૂડીમા પલાળવા લઈ આવ્યો હતો ચીઢાઈને મે પાણી ઢોળી નાખી કૂડી ઊધી મૂકી દીધી ફરી વિચાર કર્યો, દયાધર્મમા વળી ઇન્સાફ કેવો ? ઇન્સાફ તો એક ખુદા જ કરી શકે તે રહીમ પણ છે ને કહાર પણ છે * મારૂ કામ તો તરસ્યાને પાણી પાવાનુ છે કાગડો પોતાનો આહાર શોધી

* રહીમ એટલે દયાવાન, અને કહાર એટલે કેર વર્તાવનાર

લે છે તેમા હુ તેને શેની સજા કરૂ ? મારા દેખતા તે ખીસકોલીને મારતો હોય તો ખીસકોલીનો જીવ બચાવવાનો હુ જરૂર પ્રયત્ન કરૂ તેમ ન કરૂ તો મારી દયાવૃત્તિ દૂભાય પણ મારે કાગડા પર રીસ રાખવી ન જ ઘટે કાગડો જ્યારે ખીસકોલીને મારતો હોય ત્યારે તેના મનમા ખીસકોલી પ્રત્યે દ્વેષ કે વેર હોય છે કે પોતાના ભૂખ્યા બચ્ચાની વાત્સલ્યભરી ચિન્તા હોય છે એ કોણ નક્કી કરે ? મારી મા ઝાડ પરની કેરી તોડી મને ખાવા આપતી ત્યારે તેના જે વિચારો હશે તેથી શુ આ કાગડાના વિચારો જુદા હશે ? પશુ ખનો વિચાર કરવો એ માણસનો જ અધિકાર છે, અન્ય પ્રાણીઓ તો જવલ્લે જ એ વૃત્તિ કેળવી શકે છે પશુપક્ષીઓનુ જીવન નીતિબાહ્ય હોઇ તેમા નીતિ અનીતિ સભવતી જ નથી માણસ પણ હજી મોટેભાગે પશુ જ છે, તેથી જ પશુ ખથી તેનુ હૃદય પીગળતુ નથી એમ કહેવાય છે કે માણસોમા પણ સ્ત્રીઓ પોતાના બાળબચ્ચા ને સગાવહાલા પ્રત્યે પ્રેમવૃત્તિનો અસાધારણ ઉત્કર્ષ બતાવતી છતા અન્યના દુ ખ પ્રત્યે ઉદાસીન જ હોય છે અને સ્ત્રી સ્ત્રીનુ દુ ખ જોઇને તો કેટલીકવાર રાજી પણ થાય છે આ વાત કેટલે દરજ્જે સાચી છે અને કેટલે દરજ્જે તહોમત છે એ તો સ્ત્રીઓ જ કહી શકે એટલુ ખરૂ કે મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમા નર કરતા માદાનો જુસ્સો અને ઝનુન વધારે હોય છે જગલી અસસ્કારી લોકોમા પણ એમ જ હોય છે

એક રાત્રે મોટો પવન ચાલ્યો કાગડાના માળો ઢળી પડયો અને એક બચ્ચુ મરી ગયુ નૂરમહમદે માળો અને બચી ગએલુ બચ્ચુ લીમડા પર ફરી ગોઠવી દીધા પણ એક બે

દિવસમા તેનો પણ અન્ત આવ્યો ઝાડુવાળાએ બચ્ચુ દીવાલ બહાર ફેંકી દીધુ ત્યા કાગડાઓની ન્યાત ભેગી થઇ ને કાણુ કાઢી કેટલાક ઘરડા કાગડાઓએ રાજિયા ગાયા. મા કાગડી તો અવાચક થઇને બેસી જ ગઇ હતી આખરે જ્યારે મોટો વરસાદ આવ્યો ત્યારે ન્યાત લાચાર થઇને ઊડી ગઈ પણ ત્રણ ચાર કાગડાના દુ ખનો આવેગ એટલો બધો હતો કે વરસાદમા ઊડી જવાનુ પણ તેમને ન સૂઝયુ કાગડાઓનુ નસ તાન વળેલુ જોઇ ખીસકોલીઓ રાજી થઇ કે કેમ એ આપણે કેમ કહી શકીએ? અદેખાઈ, મત્સર અને પારકાનુ દુ ખ જોઇ થતો આનન્દ એ વૃત્તિઓ વખતે સુધરેલા પ્રાણીઓના જ દુર્ગુણ હશે બચ્ચા મરી ગયા પછી કાગડા પણ જગ મોળા પડ્યા અમને સાલે એવો કાગડાનો છેલ્લો શિકાર તો અમારા જાજરૂ પર રહેતી એક દેવચકલીના બચ્ચાનો હતો

૫

રવિવારનો દિવસ હતો પોલીસોને જલદી ઘેર જવુ હતુ એટલે અરજી કરી તેમણે અમને પાચ વાગે જ કોટડીઓમા પૂરી દીધા હતા હુ 'નાથભાગવત' નો એક અધ્યાય પૂરો કરી ઓરડીમા નિરાતે બેઠો હતો પોલીસો તેમજ મુકાદમો તાળા બરાબર બધ છે કે નહિ તે તપાસી બીડી પીવા ક્યાક ખૂણે જઈ ભરાયા હતા એટલામા એક મોટો ધોધર બિલાડો ધરાઈને ખાધા પછી મૂછ ચાટતો ચાટતો અને હાથીની પેઠે ડોલતો ડોલતો આવી મારા બારણા આગળ અટક્યો અને ધ્યાનપૂર્વક મને નિહાળતો ઊભો તેણે મ્હો ઊંચુ કર્યું, નીચુ કર્યું, બારણાના એક છેડા તરફથી જોયુ, બીજા છેડા તરફથી જોયુ, ને 'ગુર્‌ર્‌ર્' 'મ્યાઉં' કરીને પોતાનો સતોષ જાહેર કર્યો! નાનપણથી અનેક અજાયબઘરો (મ્યૂઝિયમો) હુ જોતો આવ્યો છુ પાજરાની માહ્ય પશુપક્ષીઓ, વાઘબિલાડીઓ પૂરેલા મે બહારથી જોયા છે, તપાસ્યા છે, તેમનુ વર્ણન બહારના લેબલ પર વાચી સન્તોષ વ્યક્ત કર્યો છે, પણ કોઈકાળે મે એમ સ્વપ્નેય ધારેલુ નહિ કે હુ બધબારણે પૂરાયો હઈશ અને એક નફટ બિલાડો બહારથી મને જોઈ તપાસી પોતાનો સન્તોષ જાહેર કરશે! બિલાડીઓનુ કોઈ છાપુ ચાલતુ હોત તો પેલો ધોધર આ પ્રસગ પર જરૂર એક લાબો વર્ણનાત્મક લેખ લખત

હુ પાછળ કહી ગયો કે જેનમા વાદગાઓ પુષ્કળ આવતા, નીચે ઉતરીને હોજમાથી પાણી પણ પીતા અમારી સાથેના પ્રોફેસર ઝમ્મટમલને આ વાદગાઓ ઉપર ભારે ભાવ સિધી ભાષામા વાદગાને 'ભોનુ' કહે છે ભોનુઓને જુએ કે ઝમ્મટમલ રાજીરાજી થઇ જાય ઘણીવાર અમે સાજે ચાર વાગે સાથે નહાવા બેસીએ અને આ ભોલુઓ પડખેની ભીત પર થઇને પસાર થતા અહિંસક માણસ તરીકે મારી છાપ આ ભોલુઓ પર સારી હતી, એટને હુ નહાતો હોઉ તોપણ તેઓ ભીત પરથી વગર બીકે નિરાતે ચાલ્યા જાય પણ ઉનાળાના બફારાથી સાગી પેઠે શેકાએલા ઝમ્મટમનનો સમભાવ મારા કરતા વિશેષ તેથી તેમને થતુ આ ભોલુઓને નવડાવીએ તો કેવુ ! એટને તેઓ પોતાનો જસતનો ચબુ ભરીને ગુપચૂપ તયાર રહેતા અને ભોલુ દીવાલ પરથી પસાર થાય કે 'હાઉઉ' કરતા તેના પર ચબુમાનુ પાણી ઉડાડતા અરસિક ભોલુઓને આમા મજા પડતી નહિ એટલે પોતાની લાબી પૂછડી ઊંચી કરી તેઓ દોટ મૂકતા અને દૂર જઈ પાછા વળી દાતિયા કરી પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરતા અલ્લાહાદ ત્યા હોય તો તે જરૂર વાદગાઓને ખાતરી આપતો કે માણસોને પણ દાત હોય છે આમ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યુ વાદગાઓ છેટાયકુર ન મનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર તો કરત પણ ઝમ્મટમલ તો મધમાખ જેવા મધમાખ પાસે ડખ પણ હોય ને મધ પણ હોય તેઓ રોજ સાજે મળી શકે તેટના રોટનાના કકડા ભેગા કરી આ ભોલુઓને ખવડાવતા, એટને પછી ભોલુઓ જવાનુ મન શેના કરે ? રોજ નવા નવા દ્દષ્ટિમિત્રોને તેઓ લઇ આવતા આગળ જતા

તો તેઓ એટલા ધીટ બન્યા કે અમારા હાથમાથી પણ રોટલાના કકડા લઇ જાય ! એમાનો એક વગ્ડો હતો તેના દાત પડી ગયા હતા તેને રવિવાર શુક્રવારે અમે ઘઉની રોટલી આપતા

પણ થોડા જ દિવસમા આ ભાઇબધોના ઉદમાત બહુ વધી પડયા એક દિવસ સાજે માડાછએક વાગ્યા હશે અમે કોટડીઓમા પૂરાયા હતા એટલામા દસ બાર ભોલુઓની ફોજ આવી ને તેમણે હોજ પાસના પીપળા પર એકાએક હુમલો કર્યો બિચારા પીપળાને થોડુ થયા જ નવા પાન આ યા હતા તડકામા તે ખૂબ ચળકતો ભોલુએ'એ તેની અનેક નાનીમોટી ડાળીઓ તોડી નાખી, નીચેથી ઉપર, ને ઉપરથી નીચે તેઓ કુદ્યા અને અધારૂ થતા પોતાની ચળ શમાવી ઘેર ગયા ઘેર એટલે કયા ?

બીજે દિવસે મારા સાથીઓને મે કહ્યુ કે વાદરાઓને આપણે વધારે હેળવશુ તેમ તેઓ વધારે આવવાના, લકાલીલા કરવાના, અને પછી કબૂતરહત્યાની પેઠે વાનરહત્યા થવાની તેનુ પાપ આપણે માથે ચોટવાનુ મારી દલીલ સૌએ કબૂલ રાખી, પણ કોઇના આચરણમા ફેર ન પડયો એક દિવસ ખેરલ નામના એક સિધી ભાઇએ એક ભોલુને લલચાવી સામેની ખાલી બરાકમા પૂરી દીધો અને પછી બહારથી સવારી માટીના ઢેફા તેના પર ફેકવા લાગી ભોલુએ બૂમરાણ મચાવ્યુ બહારથી પાચપચીસ ભોલુઓ ભેગા થયા ચીસો કીકીઆરીઓનો પાર ન રહ્યો એક ભાઇ આવીને મને આ કહી ગયો પેલો ભોલુ બિચારો બરાકમા કુદાકુદ કરી અને

છાપરાની ટોચી પર ચઢી બેઠો હતો મે બેગલને કહ્યુ, ‘ છોડ દો બિચારે કો ગરીબ કો ક્યોં સતાતે હો ?’ બેગલ કહે, ‘યે તો હમારે દુશ્મન હૈ ઉનકો મારના ચાહીએ ’ મે પૂછ્યુ, ‘બિચારે ભોલુ તુમારે દુશ્મન કહાંસે બન ગયે ?’ આનો મને જે જવાબ મળ્યો તેમા તો માણુસજાતની તર્કશક્તિની સીમા જ હતી બેરલે કહ્યુ, ‘અગ્રેજ હમારે દુશ્મન હૈ, હમ અગ્રેજો કો બદર કહેતે હે, ઇસલિયે બદર હમારે દુશ્મન હૈ ! [Q E D] ઉનકો જરૂર મારના ચાહીએ !’ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમા હુ દેશી વિલાયતી બેઉ તર્કશાસ્ત્ર ભણ્યો છુ આપણા મહાવિદ્યાલયમા ભીડને પ્રસગે તર્કશાસ્ત્ર મે ભણાવ્યુ પણ છે પણ આ તર્કશાસ્ત્ર આગળ તો હુ આભો જ બની ગયો મે એને કહ્યુ, ‘ તુમ અગ્રેજો કો બદર કહેતે હો ઇસમે બદરોકા ગુન્હા ક્યા હૈ ? ક્યા વે તુમારે પર રાજ કરતે હૈ ? ક્યા બદરોને ખિલાફતસે દુશ્મની કી હૈ ? ક્યા બદર ઇસ દેશકો લૂટ રહે હૈ ?’ બેગલ કહે, ‘ લેકિન યે બદર તો હૈ ના ? બસ, ઇસી લિયે યે હમારે દુશ્મન હૈ જૈસે અગ્રેજ વૈસે યે !’

આખરે બધાના દબાણથી માડ ભોતુનો છૂટકારો થયો અને તેઓ રાતને માટે સુવા ચાલ્યા ગયા

૬

વગ્સાદના દિનસ આવી પહોચ્યા રાહ જોઇ જોઇને થાકેલા ને લગભગ નિગશ થએલા પ્રાણીઓને આનન્દ થયો જમીન મહેકવા લાગી સધ્યા સમયના વાદળાઓ મધ્યે શ્યામ અને સોનેરી કિનારવાળા વધારે પ્રિય દેખાવા લાગ્યા કોઇ દિવસ અમદાવાદની દિશામા તો કોઇ દિવસ વીરમગામની દિશામા નજલ ધન ઉતરતા દેખાવા લાગ્યા પહેલે દિવસે સાજે અમે ભેગા બેસીન પ્રાર્થના કરી અને મેઘની પેઠે આર્દ્ર હૃદયે આ કૃપા માટે પગમાત્માનુ ગાયન કર્યું સૂકાએલી જમીનમાથી બાલતૃણાકુર ઉગી નીકળ્યા પણ પોતાના કાન ને પૂછડીઓ હલાવતા હલાવતા એ તૃણાકુરો પર ઉજાણી કગનાગ વાછરડા કે ઘેટાબકરાના બચ્ચા અહી હતા નહિ ભૂમિદેવીનુ માતૃહૃદય સફળ થયુ પણ તેને ધાવનાગ કોઇ ન મળે બિચારો હોંકેગઆપ્પા અહી રહો કર્ણાટકના હુપી તગ્ફના પોતાના ખેતરો નિહાળવા લાગ્યો નિર્દોષ વાળદ પોચાભાઇ ઘરના ઢોગ્ની વાતો કરવા લાગ્યો અર્જુન અને રવજી એ ભીલોની વૃદ્ધ જોડી બાળકની પેઠે નૃત્ય કન્વા લાગી નૃત્ય સાથે ગાયન પણ હતુ પણ

શિષ્ટજનોને માટે તે શ્રાવ્ય ન હતુ રાવજી કદાવર નહોતો પણ મજબૂત હતો જેલમા બીજી વાર આવ્યો હતો હવે તેના મોઢામા દાત બહુ ઓછા રહ્યા હતા આવો વરડો માણસ વરસાદની ઠડક લાગતાવેત એકદમ જુવાન થયો ને કહેવા લાગ્યો, 'કોણ જાણે ઘેર જઇશ ત્યારે મારી ઘરવાળી જીવતી હશે કે નહિ ? મરી ગઇ હશે તો હુ ફરીવાર પરણવાનો મને રાધીને મૂકનાર કોઇ જોઇએ કની ! '

પછી બહારથી નવા આવનાર કાચા કેદીઓની સખ્યા વધે એટલે તેમાના કેટલાક કેદીઓને અમારા પોર્ટ બ્લેરમા પૂરતા તેમની પાસેથી અમે બહા ના વરસાદના સમાચાર મેળવતા પોલીસો જ્યારે ખુશ મિજાજમા હોય ત્યારે અમારી પાસ બેસી સાબરમતીમા દસ ફૂટ પાણી છે, વીસ ફૂટ પાણી છે, એવી પણ ખબરો આપતા અમારો એક દોસ્ત નિયમસર લીમડા પર ચઢી દૂર સુધી જોતો, પણ કહેતો કે 'ખેતરોમાના મોલ કેવાક છે એ અહી થી બરાબર કહી શકાતુ નથી ' બહાર દુકાળ હોય કે સુકાળ, આ કેદીઓને તેની શી પડી છે ? તેમને તો આઠ આઠ દસ દસ વરસ અહી જ ગાળના છે કેટલાક નિસાસા નાખીને કહેતા ' અમારો ખાડો જેલમા જ છે ' આ લોકોને દુકાળની શી પડી હતી ? બહાર અનાજ પાકે તોયે એમને ઘી દૂધ તો શુ, છાશનુ પણ ટીપુ સરખુ મળવાનુ નથી અને બહાર સખતમા સખત દુકાળ પડે તોયે તે કારણસર તેમના ૧૩ ઔસની રોટલીના ૧૧ ઔસ થવાના નથી આમ છતા તેમને વરસાદની દરકાર રહે છે તે શા માટે ? એટલા જ કારણસર કે તેઓ કેદી થયા એટલે કઇ માણસ મટયા નથી કેટલાક ગુન્હા તેમણે કર્યા હશે, પણ

તેઓ કંઈ દુનિયાનું ખૂરૂ ચાહનારા નથી માણસજાત વિષેના આ અકારણ અને અકૃત્રિમ પ્રેમની બાબતમા જેલના અમલદારો કરતા જેલના કેદીઓ ચઢિયાતા છે એમા શક નથી

લીમડાની લીંબોળીઓ હવે બરાબર પાકી અને ટપ ટપ ટપ નીચે પડવા લાગી કેદીઓને આ ખાવાની છૂટ હતી માદા પડીને ઇસ્પિતાલમા જવાની અને ત્યા એકાદ દિવસ સાબુચોખાની કાજી પીવાની શક્તિ કે યુક્તિ જેમનામા ન હોય તેવાઓને આખા વરસમા આટલો જ ગળ્યો મેવો મળે, એટલે તેઓ ધરાઇને આ લીંબોળીઓ ખાય હા, મુકાદમ અનુકૂળ હોય ત્યારે ઇસ્પિતાલમા જઇ સ્પિરિટ ક્લૉરોફૉર્મનો એકાદ ડોઝ પી શકાય ખરો

ખીસકોલીઓનુ કરૂણ ક્રન્દન હવે બધ થઇ ગયુ હવે તેઓ મૂગે મોઢે ઝાડ પર અને નીચે આગણામા શરતો રમવા લાગી અત્યાર સુધીમા ઘણી ખીસકોલીઓએ અમારી સાથે દોસ્તી બાધી હતી અમારી પાસે આવે અને મોઢુ હલાવી હલાવીને રોટલાના કકડા માગે અમને મળતા જુવારના રોટલા સામે કેદીઓની ફરિયાદ તો રહેતી જ, પણ કાગડા, સમડી અને ખીસકોલીઓ સુદ્ધા જુવારના રોટલાને દિવસે રોટલાના કકડા લેવાને બહુ ઇતેજાર રહેતા નહિ કેટલાક કેદીઓ કહેતા, ' આ તે જુવાર છે ? પેટમા નાખી શકાય એવી માટી ! ' મે જોયુ છે કે ઘણીવાર કેદીઓ જુવાર કરતા ખોરી ખોરી પણ બાજરી પસદ કરતા ઘઉંની રોટલી હોય તે દિવસે ખીસકોલી અમારી સામે બેસી અમારા હાથમાથી કકડો લઇ જાય ને ઓરડીની અદર આવીને ખાય એક

દિવસ તો બે ખીસકોલીઓની શરત ચાલતી હતી તેમાની એક પાછળથી દોડતી આવી મારા ખભા પર ચઢી બેઠી અમે તેમને સવારે ગરમાગરમ કાજી આપતા જે દિવસે સવારે કાજી મોડી આવી હોય તે દિવસે અધીરા બાળકની પેઠે આ ખીસકોલીઓ અમને પજવતી પણ ખરી

એક દિવસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવીને કહે, 'મે સાભળ્યુ છે કે તમે ખીસકોલીઓને ખવડાવો છો?' મે હા પાડી તેણે કહ્યુ, 'હા, આને લીધે જ ખીસકોલીઓ બહુ આવે છે ને તડકે નાખેલા કામળા કાતરી ખાય છે 'રિટ્રેન્ચમેન્ટ'ના આ દિવસોમા આટલુ નુકસાન કેમ ખમાય? તમારે આજથી ખીસકોલીઓને ખવડાવવાનુ બધ કરવુ જોઇએ, નહિ તો મારે પાજરા લાવીને ખીસકોલીઓ પકડવી પડશે ને મારવી પડશે' હિન્દુને જેર કરવાનો અકસીર ઇલાજ ભાઇસાહેબના હાથમા આવી ગયો છે એમ મે જાણ્યુ સાચે જ, બીજે દિવસથી મે ખીસકોલીઓને ખવડાવવાનુ બધ કર્યુ! બિચારીઓ આવી આવીને મારી તરફ જુએ આજે હુ તેમને કેમ નથી ખવડાવતો તેનુ કારણ તેઓ ક્યાથી સમજે અને હુ સમજાવી પણ કઇ રીતે શકુ? મારી આખ ભરાઇ આવી યુરોપમા મહાયુદ્ધ થયુ, ઇંગ્લડનુ લોહી મૂકાયુ, માટે હિન્દુસ્તાનને અઢળક ખર્ચમા ઉતરવુ પડ્યુ, તેથી બધા સરકારી ખાતાના ખર્ચ કમી કરવાનુ નક્કી થયુ અને તેથી એક ગરીબડી ખીસકોલીને રોજ મળતો રોટલીનો કકડો બધ થયો! શી કાગળપર પરા!

વરસાદ આવ્યો અને અમારુ બહાર સૂવાનુ બધ થઇ ગયુ અમે પાછા સાજે કોટડીઓમા પૂરાતા થયા એ જ અરસામા મારી ઓરડીમા મકોડાનો રાફડો ફાટ્યો હવે કેમ સૂવાય?

'ભાષણવાળાઓ'ની ઓરડીઓ છેક છેડા પરની, એટલે વાછટથી વધારે પલળવાની, અને તેમા કોડા પણ જરૂર થવાના દહાડે ઓટલા પર સૂતા હાઇએ ત્યા પણ મકોડા આવે રાત્રે ઓરડીમા આવે અને આવે ત્યારે દસપાચ કે સો પચાસ ન આવે પણ આખી ઓરડી છવાઈ જાય એવડી કાળી ફોજ ત્યા ખડી થાય બીજે જ દિવસે એક 'ભાષણવાળા'એ અહિંસક હોવા છતા ફિનાઇલ મગાવી દરેક દર પર અભિષેક શરૂ કર્યો આવા જર્મન ઇલાજ સામે મકોડાની ફોજ ટકી ન શકી અધૂરામા પૂરૂ મકોડાઓને બીજો એક નવો શત્રુ જાગ્યો મકોડાઓ ઓટલા પર ફરવા માડે એટલે અમારી પૂર્વપરિચિત કાબરો મજુલ શબ્દ કરતી અને પોતાની પાખોના પડમા છૂપાવેલો શ્વેતવર્ણ પ્રગટ કરતી, અને છોકરા કીસમીસ ખાય એમ મકોડા ખાઇ જતી '

પત ગિયાની પેઠે મકોડા પણ મૃત્યુ વિષે બેદરકાર દેખાય છે રાત્રે દીવી પ્રગટાવીએ એટલે કેટલાયે મકોડા એની આસપાસ ભક્તિભાવથી પ્રદક્ષિણા કરવા લાગે છે, કલાકો સુધી ફર્યા જ કરે છે, અને અન્તે મરી પણ જાય છે જેલના મકોડા હોજમા પાણી પીવા કે નહાવા જતા ચાલતા ચાલતા હોજના કિનારા સુધી આવે, ત્યા પગ લપસી જાય એટલે ટપ દઇને અદર પડે હુ નહાતો હોઉં ત્યારે જેટલા પર ધ્યાન પહોચે તેટલાને ઉપાડીને બહાર દૂર મૂકતો પણ એ હઠીલા મકોડા જમીન પર પગ મૂકે કે તરત જ ફરી હોજ તરફ હડી કાઢે અને ફરી પાણીમા પડી જાય મને તેમની બેવકૂફી પર ખૂબ ચીઢ ચઢી મે મનમા કહ્યુ 'આ કમબખ્ત પહેલીવાર પાણીમા પડયા તે તો અજાણે પડયા પણ પાણીમા પડયા

પછી તરફડિયા મારતા અધમૂઆ થએલા મે એમને બહાર કાઢ્યા તે એમનો અનુભવ ક્યા ગયો ? હોજમા બીજા કેટલાયે મરેલા મકોડા પણ તેમણે જોયા છે છતાયે ડહાપણ ન આવે ?' કેટલાકને તો મે ચીવટપૂર્વક ત્રણ ત્રણવાર બહાર કાઢ્યા, છતા અનુભવથી શીખે એવી એ જાત જ નહિ મે નક્કી કર્યું કે કબુતરોની પેઠે આ મકોડા પણ બેવકૂફ પ્રાણી છે પણ વળી વિચાર આવ્યો, 'માણસજાત પણ કેવી બેવકૂફ છે' વિષયમા પડીને ક્ષીણ થાય છે, મરી જાય છે, છતા વિષય છોડતી નથી અનાદિકાળથી ભવચક્રમા ભમે છે પણ રામનામ લેતી નથી માણસ પરણે છે ને પસ્તાય છે, પરણે છે ને પસ્તાય છે, છતા પરણ્યા વગર રહેતો નથી અને આપણે હિન્દુસ્તાનના લોકો પારકાની મદદ પર આધાર રાખીએ છીએ અને તેના જુલમને વશ થઇએ છીએ ઇતિહાસકાળમા અનેકવાર આ અનુભવ આપણે લીધો છે, છતા એની એ જ વાત ફરીફરી કરતા આવ્યા છીએ ત્યારે મકોડાની જ આ આત્મહત્યા જોઇ એ જાત બેવકૂફ છે એમ મારે શા સારૂ માનવુ ?'

ઇન્દ્રગોપ એ નામ બહુ જ ઓછા લોકોએ સાભળ્યુ હશે પણ ઇન્દ્રગોપ જોયો ન હોય એવો માણસ ભાગ્યે જ મળે ચોમાસાની શરૂઆતમા દાડમના દાણા જેવા લાલ ને મખમલ જેવા સુવાળા નાના જીવડા જમીનમાથી બહાર આવે છે ને ફર્યા કરે છે આઠ દસ દિવસ સુધી જ તે દેખા દે છે અને વરસમા આઠ દિવસની જિંદગી ભોગવી અલોપ થઇ જાય છે આ આઠ દિવસની અંદર આ પ્રાણીઓ પોતાનુ બાળપણ, યૌવન અને ઘડપણ ભોગવી લે છે અને ભૂમિમાતાને પોતાના

ઈંડા શ્રદ્ધાપૂર્વક સોંપી દઈ આ દુનિયામાંથી વિદાય લે છે આપણી પર પગ કેમ ચાલશે એની શંકા એમના મનમાં રહેતી નથી આપણી જાતિનો નાશ થશે તો દુનિયાને કેટલું નુકસાન થશે એવી ભીતિ તેમના મનમાં વસતી નથી નવે વર્ષે (વર્ષનો મૂળ અર્થ વર્ષાકાળ છે) પોતાનાં બાળબચ્ચાંની સંભાળ કોણ લશે એવી મનોવ્યથા તેમને પીડતી નથી વિશ્વંભરા પ્રકૃતિમાતા પર વિશ્વાસ રાખી તેઓ નીરાંતે પોતાનું જીવતર પૂરું કરે છે માણસને જ કેમ પોતાના વંશ ને વારસની આટલી ચિન્તા રહેતી હશે? પ્રજાતન્તુ અવ્યવચ્છિન્ન રહે એટલી જ ઇંતેજારી રાખીને પણ માણસ અટકતો નથી પણ છોકરાના છોકરા ખાય તોયે ખૂટે નહિ એટલો સંગ્રહ પાછળ મેલ્યા વગર માણસને સુખે મરણ આવતું નથી ઇન્દ્રગોપનું રક્ષણ ઇન્દ્ર કરે છે શું માણસનું રક્ષણ કરનાર કોઈ જ નથી? અથવા એમ પણ માની લઈએ કે માણસે જોયું હશે કે ઈશ્વરને માથે સૌની ચિન્તા છે તેથી બિચારો થાકી જતો હશે, એટલે ચાલો આપણો ભાર આપણે પોતે ઉપાડી તેનો ભાર હલકો કરીએ સ્વવીર્યગુપ્તા હિ મનોઃ પ્રસૂતિઃ । માણસના આવા ઉદ્‌ગાર સાંભળીને આદ્ય મનુને કેટલી ધન્યતા લાગતી હશે!

તે જ દિવસે મૌલાના સાહેબ જોડે ચાલતી ચર્ચામાં એમના મોઢામાંથી એક વચન નીકળ્યું માણસ પાસેથી આપણે કંઈક માગીએ ત્યારે તે નારાજ થાય છે કોઈ પાસે કશું માગવું નહિ એમાં ડહાપણ રહેલું છે, મોટાઈ રહેલી છે એથી ઉલટું, ઈશ્વર પાસે માગવાથી જ તે રાજી રહે છે આપણે ઈશ્વર પાસે કશું ન માગીએ એના જેવો બીજો

ગુન્હો નથી તે બાદશાહના બાદશાહની સ્તુતિ કરીએ અને બધુ તેની પાસે માગીએ એમા જ આપણી મોટાઇ રહેલી છે ઇશ્વર પાસેથી બધુ માગીએ, તે જે સ્થિતિમા રાખે તેમા સતોષ માનીએ અને તેની બદગી કરીએ, એ જ માણસનો ધર્મ છે

વહાણુ વાય એટલે પક્ષીઓ વહેલા ઊઠી કિલબિલ કિલબિલ કિલબિલ અવાજ કરતા સાજે પાછા આવે ત્યારે પણ જપે તે પહેલા તેવો જ અવાજ કરે દ્વિજગણનુ આ સૂર્યોપસ્થાન મને મારી પ્રાર્થનાની યાદ દેવડાવતુ એક વર્ષની જેલ દરમિયાન એક જ દિવસ મારી પ્રાર્થના પડવા પામી હતી ઉનાળામા પક્ષીઓ બહુ વહેલા ઊઠે છે જે પહેલવહેલુ ઊઠ્યુ હોય તે પોતાના કલધ્વનિથી શરૂઆત કરે તરત જ બીજા પાચસાત પક્ષીઓ જુદાજુદા ઝાડ પરથી તેનુ પ્રતિશ્રવણ કરે, અને પછી આખો સઘ પોતાની અમૃતવાણીનો ઘોષ ચલાવે પક્ષીઓના આ સમિશ્ર ગાયનમા નથી હોતો સ્વરનો મેળ કે નથી હોતી કોઇ જાતની તાલબદ્ધતા છતા આ વિશૃખલ સ્વરસમેલનમા કેવુ અનુપમ માધુર્ય હોય છે! ઉષા અને સન્ધ્યા ગમે તેટલા સમૃદ્ધ રગોથી સજાએલી હોય, તો પણ આવા નિસર્ગસગીત વગર તે સૂનીસૂની જ લાગવાની

એક દિવસ ખૂબ વરસાદ પડ્યો બધે પાણીપાણી થઇ રહ્યુ ખાળો અને નીકો એટલી બધી ભરાઈ ગઇ કે તે ક્યા છે એની જ ખબર ન પડે એ પાણી પર જ્યારે વરસાદ પડે ત્યારે પાણી ઉછળીને જાણે વરસાદનુ સ્વાગત કરતુ હોય એવુ

દેખાય છે નાનપણમા એને અમે ચવલીપાવલીનો વરસાદ કહેતા આકાશમાથી ચાદીની ચળકતી બેઆની ચારઆનીઓ જમીન ઉપર પડીને ઉછળતી ને ચળકતી હોય તેવો આ દેખાવ હોય છે અને તે ઉપરથી જ અમને એ નામ સૂઝેલુ વરસાદ સહેજ થાકે એટલે જેને જીવનની ઉપમા શોભે એવા પરપોટા તૈયાર થતા અને પાણી ઉપર કશા ઉદ્દેશ વગર આમતેમ ફરતા રહી એક પછી એક ફૂટી જતા, પણ તેમને માટે કોઇ વિલાપ કરતુ નહિ માણસ અને પરપોટા વચ્ચે આટલો ભેદ તો ખરો જ મેઘરાજાએ ઝાઝા દિવસ સુધી પોતાની મહેર વરસાવી નહિ પાણી સૂકાવા લાગ્યુ, ખાબોચિયાને તળિયે લીલ બાઝી ગઇ, અને એ લીલ ઉપર ઝીણા મોતી જેવા પરપોટા જામવા લાગ્યા ઝમ્મટમલ અને મારી વચ્ચે વિવાદ શરૂ થયો પાણીમા રહેલી હવાને ખોરાક તરીકે ખેચીને આ લીલે આ પરપોટા બનાવ્યા છે અને સંગ્રહ કર્યો છે, કે લીલના શ્વાસોચ્છ્વાસમાથી નીકળેલી હવામાથી આ બનેલા છે? એટલુ ખરૂ કે પરપોટા એટલા નાના હતા કે ખાબોચિયાનુ તળિયુ છોડી પાણી કાપી તે ઉપર આવી શકતા ન હતા તળે ને તળે જ બેસી જતા આખરે જ્યારે ખાબોચિયુ આખુ સૂકાઇ ગયુ ત્યારે આ પરપોટાની અદર વસતુ પરપોટાકાશ મહદાકાશ સાથે એકરૂપ થઇ ગયુ અને તે બે વચ્ચેના ભેદની નિશાની સરખી રહી નહિ

लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितु क समर्थ । લલાટે લખેલા લેખ કોણ ટાળી શકે ? આગણામા ઉગેલુ ઘાસ ખાઇ જનાર ઢોરબકરા જેલમા ન હતા, પણ તેથી કઇ અદરનુ ઘાસ સલામત ન હતુ એક દહાડો દાતરડા લઇને કેદીઓનુ એક ટોળુ

આ યુ અને તેમણે એક જ કલાકમા આખુ ખેતર નક્ષત્રુ કરી નાખ્યુ ! જમીન ઉઘાડી પડી એટલે કેદીઓએ સતાડી રાખેલા ડુંગળી, લસણ, મૂળા, અને થોડીક બીડીઓ પ્રગટ થયા દાતરડા પર દેખરેખ રાખનાર પોલીસે પ્રથમ તો તે બધા જપ્ત કર્યા, પણ તરત જ તેને દયાધર્મ (?) સૂઝ્યો અને તેણે કેદીઓ વચ્ચે તેની ખેરાત કરી નાખી પછી આવ્યુ ધારીઆધારી કેદીઓનુ ટોળુ પરશુરામે જેમ કાર્તવીર્યના સહસ્ત્ર બાહુ વાઢી નાખ્યા તેમ તેમણે તમામ લીમડાની અનેકાનેક શાખાઓ કલમ કરી અમારે માટે દાતણોની ઉજાણી થઇ અને ખીસ કોલીઓને માટે રમવાકૂદવાનુ તેટલુ ક્ષેત્ર ઓછુ થયુ મારા અરીઠા પર લીમડાની એક મોટી ડાળ ફેલાએલી હતી જોહુકમી તળે જેમ માણસનો વિકાસ થતો નથી તેમ લીમડાની છાયા નીચે મારો અરીઠો ઠીગરાઇ ગયો હતો આ સુંદર તક જોઇ મારા અરીઠાનો મે પુરસ્કાર કર્યો ને તેના હિતની ખાતર લીમડાની જાડી ડાળ કપાવી નાખી નાચે જ ખુલ્લા વાતાવરણુ ની સ્વતન્ત્રતા મળતાવેત અરીઠો જોતજોતામા વધવા લાગ્યો સ્વતન્ત્રતા વગર વિકાસ નથી એ સાર્વભૌમ નિયમ છે

મારી ઓરડીમા ખૂબ ઊંચે એક બાકુ હતુ એક ચકલીની દૃષ્ટિ તેના પર પડી તરત જ તેણે ત્યા પોતાનો માળો બાંધ્યો ખીસકોલીઓએ મા । ઉદેપુરી ઊનના આસનના કકડા તો કરી નાખ્યા જ હતા તેમાના મનપસંદ કકડા ઉપાડી ઉપાડી ચકલીએ પોતાનો મહેલ સજી નાખ્યો આ રીતે છ વાગે ઓરડીમા પૂરાયા પછી પણ સહવાસને માટે મને ગોઠિયો મળ્યો ચકલી એ હમેશા પ્રસન્ન રહેનાર પ્રાણી છે આખો

દિવસ વાતો કરતા તે થાકે જ નહિ, અને બૈરાઓની પેઠે એની એ જ વાત ફરીફરીને કહેતા કટાળે નહિ મારી ઓરડીમા રોટલાના કકડા પડેલા હોય એટલે અન્ન અને આશ્રયની તેને પૂરેપૂરી સગવડ મળી અને પક્ષિઓની જાત એટલે વસ્ત્ર તો માગે જ નહિ યથાકાળે માળામા નાના નાના બચ્ચા ચિવ્ ચિવ્ કરવા લાગ્યા ચકલી રોટલાની કરચો જમીન પરથી વીણી લે, ચાચમા દબાવીદબાવીને તેને પોચી કરે ને ઉપર જઇ બચ્ચાને ખવડાવે મારી ઓરડીમા રહેતી ખીસકોલીથી આ ચકલીનો સહવાસ સહન થતો નહિ પણ કરે શુ? ભીતના બાકા સુધી પહોચી જવાય એમ ન હતુ નહિ તો ખીસકોલીએ ચકલીના ઇડાને જ હોઇયા કરી નાખ્યા હોત જો કે ખીસકોલીઓ ઇડા ખાય છે એ વાત છોટા-ચક્કર ન ૪ છોડયા પછી જ મારા જાણવામા આવી

જેલની અશુદ્ધ હવા, ઘી દૂધ વગરનો ખોરાક અને કાચી રસોઇ આ ત્રણેના સયોગને લીધે હુ ક્ષીણ થવા લાગ્યો, મારૂ વજન ખૂબ ઘટી ગયુ, અને જેલના દાક્તરે મારૂ સ્થાનાન્તર કરવાની જરૂર જોઇ યુરોપીઅન વૉર્ડમા ફરી જવાનુ નક્કી થઇ ચૂક્યુ એટલે દુખિત હૃદયે મે મારા પાચ મહિનાના માનવી તેમ જ તિર્યક્ સ્નેહીઓની વિદાય લીધી

૭

યુરોપીઅન વૉર્ડના અનેક નામો છે નવા આવેલા બધા કેદીઓ અહીં રખાય છે એટલા માટે એને ક્વૉરનટાઇન કહે છે આમા સાત કોટડીઓ હારોહાર છે તેથી એને 'સાતખોલી' પણ કહે છે અહીંની ઓરડીઓ જેલની બીજી કોટડીઓના પ્રમાણમા મોટી છે, અને જમીન તેમજ આગળ પાછળના ઓટલા છોબધ છે, એટલે સ્વચ્છતા સારી રીતે જળવાય છે આ સ્થાનમા એકવાર હુ રહી ગયેલો એટલે અહી નવા જેવુ કશુ હતુ નહિ છેલ્લા પાચ માસ દરમિયાન ભાઇશ્રી ઇન્દુલાલ અને દયાળજી અહી રહી ગયેલા અને હુ આવ્યો ત્યારે રૂપાલ સ્ટેટના ઠાકોર તખ્તસિહજી કરીને એક ઉમદા રજપૂત ગરાસિયા અહી રહેતા હતા આ ભાઇને જેલમા બીડી પીવાની રજા હતી અને જેલમા બીડી પીને તેના ઠૂઠા આમતેમ ફેકી દેવાની ટેવ હતી ! આખી જેલમા આ કારણથી તેમની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હતી

મને ખુલ્લી હવામા સૂવાની હવે રજા મળી મારી સાથે શામળભાઈ આવ્યા તેમને પણ મારી સાથે જ ખુલ્લામા રાખ્યા, કેમકે તેમની મદદ વગર મારુ ચાલે એમ ન હતુ સાતખોલીમા પહેલી વાત એ થઇ કે દિવસરાત જેલનો મોટો ઘટ બરાબર સભળાતો એટલે વખતનો કઇક ખ્યાલ આવતો સહેજ કટાળો આવે એટલે ઘટ વાગવાની રાહ જોઇએ બીજો ફરક તે રેલ્વે ટ્રેનનો અવાજ પહેલીવાર હુ સાતખોલીમા રહ્યો હતો ત્યારે ટ્રેનની સીસોટી તરફ ધ્યાન ગયુ ન હતુ, પણ છ મહિનાના વિવાસનથી રેલ્વેની સીસોટી પણ આકર્ષક થઈ પડી

હિમાલયની ૨૩૦૦ માઇલની પગમુસાફરી પછી જ્યારે ફરી પહેલવહેલો રે’વેનાદ સાભળ્યો ત્યારે તે અત્યત નીરસ અને કાવ્યવિહીન લાગ્યો હતો, પણ આજે તો રેલના પાત્રામા કઇ અપૂર્વ કાવ્ય જડી આવ્યુ ટ્રેન જાણે જીવતી હોય અને દૂરદૂરની મુસાફરી કરવાને નોતરતી હોય એમ જ મનમા થતુ સાબરમતી સ્ટેશનના એજીનવાળાઓ પણ રસિક હોવા જોઇએ એજીનમાથી એવા તો લાબા લાબા અને વિષાદમય આરોહઅવરોહવાળા સૂર કાઢતા કે બેઠેબે ઠેકાણે ચિત્ત અસ્વસ્થ થતું હાલના કવિઓ બળદગાડી અથવા ઊંટની મુસાફરીને રોમૅન્ટિક (Romanic) કહે છે અને રેલ્વેની મુસાફરીને શુષ્ક ગદ્ય જેવી કહે છે મને લાગે છે રેલ્વેની મુસાફરી જ્યારે નવી હતી ત્યારે અથવા સુધારાના જમાનામા જ્યારે તે જૂની થઇ જશે ત્યારે કવિઓને તેમા પણ કાવ્ય જડશે

જેલ બહાર જેલના પોલીસોએ હમણા હમણા જ મહાદેવનુ એક દેરૂ બાધ્યુ છે જેલમાથી તેનુ ચળકતુ શિખર સહેજસાજ દેખાય છે આ મદિરમા રાતની વેળા ઘણીકવાર ભજન ચાલતું જેલના શુષ્ક અને અનાત્મવાદી વાતાવરણમા મીઠુ સગીત પણ અજુગતા અજુગતા જેવુ લાગતું જ્યા સગીત હોય ત્યા જેલજીવન અસત્ય જેવુ ભાસવાનુ જ કેદીઓને પકડનાર પોલીસો તેમને જેલમા મોકલનાર ન્યાયાધીશો, તેમને માટે કાયદાઓ ઘડનાર ધારાશાસ્ત્રીઓ, તેમની ચોકી કરનાર જેલ અમલદારો ને વૉર્ડરો, બધાનો વિચાર કરીએ તો ક્યાયે સગીત જડે નહિ, બધે જ નરી કર્કશતા !

એક દિવસ કેટલાક છોકરાઓ કે છોકરીઓ મદિરમા બારેક વાગ્યા સુધી ગાતા હતા અવાજ કુમળો છતા તીણો

હતો, એટલે જ્યારે જ્યારે પવનની લહેર અમારી દિશામા આવતી અને એકાદ મધુર મધુર આલાપ સભળાતો ત્યારે ગધર્વગાયન સભળાતુ હોય એવો આનન્દ થતો અને ઔત્સુક્ય વધતુ પણ ગાયન કરતા નગારાની ઠેકમા જ ઉન્માદકારી શક્તિ વધારે હોય છે તાલ જામે એટલે ચિત્તવૃત્તિનો એક જાતનો લય થાય છે, બાહ્ય સૃષ્ટિનુ ભાન ભૂલાય છે, નગારાના ધબકારા સાથે હૃદયના ધબકારા શરૂ થાય છે, અને મન એક જાતનુ નૃત્ય શરૂ કરે છે કોક કોકવાર રાત્રે સ્ટેશન તરફથી ડાકલાના તાલ સાથે ધૂણવાનો અવાજ સભળાતો, પણ તે બિલકુલ આકર્ષક લાગતો નહિ ધૂણવુ એ તો ગાડાપણની જ નિશાની છે ધૂણનારને પોતાને જ તેમા રસ ન પડે, પછી સાભળનારને ક્યાથી પડે ?

ઘણીવાર રસ્તા પરથી જતી ને ભૂગડા પાડતી મોટરગાડીઓ સભળાતી, સાઇકલની કિંકિણી કાને પડતી, અને બાહ્ય દુનિયા નાહક કેટલી દોડે છે એનો ખ્યાલ આપતી આ બાજુ અમે અદર નિરર્થક કાળ વ્યતીત કરતા હતા બહારની ગતિ અને અદરની સ્થિતિ બને હાલના જમાનાની નિરર્થકતા સૂચવતા હતા

પાછલા આગણાની દીવાલ પર દયાભાજન હોલાઓનુ જોડુ વારીવાર આવીને બેસતુ કહે છે કે તમામ પ્રાણીઓમા હોલો અત્યત નિષ્પાપ અને ભોળુ જાનવર છે આખો દિવસ 'પ્રભૂ—તુ' 'પ્રભૂ—તુ' એમ રટ્યા કરે છે મહારાષ્ટ્રમા હોલાને 'કવડા' કહે છે અહીના અને ત્યાના હોલાઓમા નામભેદ છે એટલુ જ નહિ પણ શબ્દભેદ પણ છે મહારાષ્ટ્રના હોલા 'પ્રભૂ—તુ' બોલતા નથી તેમનો અવાજ લગભગ 'કુટુર્ર્' 'કુટુર્ર્' 'કુટુર્ર્' 'કુટુર્ર્' એવો થાય છે આ

ઉપરથી ત્યાના ગામડાના લોકોએ એક લોકવાર્તા ઉપજાવી કાઢી છે કવડો પહેલા માણસ હતો તેના ઘરમા એક તેની સ્ત્રી અને સીતા કરીને એક તેની બહેન હતી એક દિવસ તેણે બહેનને અને સ્ત્રીને શેર શેર ડાંગર આપી કહ્યુ, મને આના પૌઆ બનાવી આપો સ્ત્રીએ ડાગર ખાડી એમ ને એમ પતિ આગળ ધરી દીધી હેતાળ બહેને ડાગર ખાડી સોઇઝાટકી કુશકા જુદા કરી ચોખા બરાબર વીણી ભાઇ માટે પૌઆ તૈયાર કર્યા ભાઇએ જોઇ લીધુ કે સ્ત્રીના પૌઆ શેરેશેર છે અને બહેનના તો બહુ જ ઓછા છે તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે બહેન પાકી આપસ્વાર્થી ને પેટુડી છે સ્ત્રી તો આખરે સ્ત્રી એને ધણીનુ લાગે એટલુ બીજાને ક્યાથી લાગે? ભાઇ ક્રોધે ભરાયો અને શેરિયો ઉપાડી બહેનના કપાળમા માર્યો. બહેન બિચારી ત્યા ને ત્યા જ તરફડીને મરી ગઇ! થોડીવારે ભાઇ સ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા પૌઆ ખાવા બેઠા સ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા પૌઆ મોઢામા તો નાખ્યા, પણ કુશકાસોતા પૌઆ ખાધા કેમ જાય? થુ થુ કરીને બધા કાઢી નાખ્યા પછી પેલા બહેનના પૌઆ ખાવા લાગ્યો અહા, શી એની મીઠાશ! દુનિયામા બહેનના હેતની તોલે આવે એવી કઇ વસ્તુ છે? ભાઇએ એક જ કોળિયો ખાધો અને પ્રશ્ચાત્તાપથી બહેનના શબ પાસે પડી તેણે પણ પ્રાણ છોડ્યા ત્યારથી એને હોલાનો જન્મ મળ્યો છે અને હજી તેની પશ્ચાત્તાપવાણી ચાલ્યા કરે છે उठ सिते कवडा पोर पोर। पोहे गोड गोड ॥ એટલે કે 'સીતે, ક્ષમા કર ને ઉઠ કવડાએ તો છોકરવાદી કરી તારા જ પૌવા મીઠા હતા, મીઠા હતા'

કેટલુ કરુણ કાવ્ય! અને કેવો જનસહજ બોધ! સાજે પ્રાર્થના પછી શામળભાઇએ હોલાનુ જ ગીત ગાયુ મે

તેમને ઉપલી વાત કહી અને હોલાની જ વાત કરતા અમે સૂઈ ગયા નઝીરના પેલા કાવ્યનુ અનેકવાર સ્મરણ થયુ, પણ આખુ યાદ ન હતુ

' સાજ સબેર ચિડિયા મિલકર
ચૂ ચૂ ચૂ ચૂ કરતી હૈ
ચૂ ચૂ ચૂ ચૂ ચૂ ચૂ ક્યા સબ
બેચૂ બેચૂ કહતી હૈ '

પશુપક્ષીઓ અને કુદરત પાસેથી અધ્યાત્મનો પાઠ શોધવાના અને શીખવાના પ્રકાર બધા જ કવિઓમા હોય છે

સાતખોલીને પડખે જ નવુ કારખાનુ હતુ ત્યા પણ લીમડાના ને બીજા ઝાડ બહુ મોટામોટા હતા તેના પર સવારસાજ પક્ષીઓની જમાત આવીને બેસતી અને વખત થયે વગર આળસે નમાઝ પઢતી છોટા ચક્કર કરતા અહી પક્ષીઓ વધારે હતા, અને મને લાગે છે અહીંના પક્ષીઓ સવારે કંઈક વહેલા પણ ઉઠતા આખો દહાડો ખીસકોલી, કાગડા, સમડી, હોલા, કાબરો વગેરે અનેક જાતના પક્ષીઓ ભેગા થતા અને કોલાહલ મચાવતા એક દિવસ એક કાગડાએ એક નાનકડા કોશિયાનો કંઈક ગુન્હો કર્યો હશે કોશિયો એવો તો ચીડાયો કે કેમેકર્યો કાગડાની પૂઠ છોડે જ નહિ કાગડો એક ઝાડથી બીજે ઝાડ કરતો કરતો ઘણી જગાએ ઊડયો, પણ કોશિયે તો જાપાની સીપાઈઓની પેઠે તેનો કેડો મૂકયો જ નહિ પેલા કાગડાની મદદમા બીજો કાગડો ન આવ્યો હોત તો તેના શા હાલ થાત તે કહેવુ મુશ્કેલ છે

કાગડાનો અને સમડીનો સગ્રામ તો જગજૂનો છે સમડી સ્પૅનિશ આર્મેડાની પેઠે અથવા મોગલ ફોજની પેઠે ધીમેધીમે ચાલે ઝટ દિશા ફેરવતા તેને આવડે જ નહિ, જ્યારે કાગડો તો મરાઠા બારગીરોની પેઠે સ્વૈરગતિએ દોડી શકે અને ગમે તે સ્થિતિમા પોતાનો બચાવ કરી શકે પણ કાગડો કોઇ કાળે એકલો સમડી પર હુમલો કરે નહિ બે કાગડા હોય ત્યારે જ એક બાજુથી એક ને બીજી બાજુથી બીજો સમડીની પૂઠ પકડે છે સમડી એકને મારવા જાય એટલે બીજો તરાપ મારી સમડીને ચાચ મારે સમડી તેની તરફ વળે એટલે પેલી તરફવાળો તરાપ મારી ચાચ મારે આમાથી બચવાનો એક જ ઉપાય સમડી પાસે હોય છે તે ગોળ ગોળ ફરતી આકાશમા ઊંચે ઊંચે ચઢે છે અને પછી કાગડા ત્યા સુધી જવાની હિમત નથી કરતા

વાત એમ બની કે એક વખતે સ્ટેશન તરફ માસના લોચા અથવા કોઇ સડેલુ જાનવર પડ્યુ હશે, એટલે વીસ પચીસ સમડીઓ અને સો બસો કાગડા ત્યા ભેગા થયા અને જોત જોતામા ટ્રોજન યુદ્ધ જેવુ મહાયુદ્ધ આકાશમા જામ્યુ આ યુદ્ધમા એકિલીઝનો ભાગ કોણે ભજવ્યો, પૅરિસ કોણ થયો, નેસ્ટર જેવુ ડહાપણ કોણે ડોળ્યુ અને યુલિસિસ કોણ બન્યો એ બધુ હુ જાણત તો જરૂર એક મહાકાવ્ય લખવા જેવો તે પ્રસગ હતો ચાચ અને નોર ઉપરાત કાગડાઓ પાસે એક વધારાનુ શસ્ત્ર હતુ સમડી પાસે તે નહિ હોવાથી સમડીનો પક્ષ ન્યૂન દેખાતો એ શસ્ત્ર તે મહાન કોલહાલ સમડીઓ મૂગે મોઢે ફર ફર ફર કર્યા કરે, આમ જુએ ને તેમ જુએ, નીચે જુએ ને ઉપર જુએ પણ કાગડા તો બધા મળીને સિવિલ સર્વિસના

નોકરોની પેઠે એકસામટા કાવ્ કાવ્ કાવ્ કરી મૂકે અને પોતાના ખૂમરાણ આગળ બીજુ કશુ કાને પડવા જ દે નહિ આ મહાયુદ્ધમા અમે જોયુ કે સમડીઓમા પણ સપ હોય છે અને તેમની ધીરજ સહેજે ખૂટી જાય એવી નથી હોતી એક સમડીને ઝાઝા કાગડા પજવે એટલે ચાર પાચ સમડીઓ મોટી ક્રુઝર કે ડ્રેડનૉટની પેઠે તાબડતોબ તેની વહારે ધાય અને પછી એકે કાગડો ત્યા ટકી ન શકે યુદ્ધ ચાલતુ હોય ત્યારે સમડીઓની ગતિ પ્રમાણબદ્ધ વર્તુલાકારમા ચાલ્યા કરે તેથી તે ખૂબ જ શોભે અમારી ખાતરી થઇ ગઇ કે ગમે તેનો પક્ષ સાચો હોય છતા યુદ્ધમા સમડીઓ આર્યોની પેઠે લડે છે અને કાગડા તો છેક અનાર્ય ગમે તેમ ધરે, ગમે ત્યારે પાછી પાની પણ કરે તેમને ચઢતા પણ વાર નહિ અને ઉતરતા પણ વાર નહિ લગભગ બે કલાક સુધી આ આકાશયુદ્ધ ચાલ્યુ અમને થયુ કે દિવસનો અત પહેલો આવશે કે આ યુદ્ધનો ? જો કે આવી ચિતાનુ કારણ ન હતુ આ યુદ્ધમા કોઇ અર્જુન અને જયદ્રથ થોડા જ હતા ? આખરે સમડીઓએ છેલ્લી નીતિ આદરી ગોળ ગોળ ફરતા તેમણે પોતાની 'ઉન્નતિ' એટલી તો સાધી કે ક્ષુદ્ર કાગડાઓ ત્યા સુધી પહોચી ન શકે કાગડાઓએ રણગીતનો સૂર ફેરવી વિજયગીત શરૂ કર્યું, ' અમે જીત્યા, ' ' અમે જીત્યા, ' જો કે સમડીઓના મનમા ખાતરી હતી કે નૈતિક વિજય તો પોતાનો જ થયો હતો

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે મહાયુદ્ધ પૂરૂ થાય તોપણ થોડા દિવસ સુધી તો પાછળ તેના ભણકારા આવ્યા જ કરે છે બીજે દિવસ બે ચાર સમડીઓ કઇક ખાવાનુ લઇને

જેલની દીવાલ પર બેઠી હતી કાગડાઓને તેની ખબર પડી તેમણે બબ્બે ત્રણત્રણ જણ વચ્ચે એક એક સમડી વહેચી લીધી એક કાગડો જમણી તરફ બેસે, બીજો ડાબી તરફ, અને ત્રીજો હોય તે સ્હેજ પાછળની બાજુએ સમડીના માથા પર ફર્યા કરે સમડી બેઠી બેઠી ત્રણેને ધમકાવી છેટે રાખતી જાય અને પગમા પકડેલો ખાધનો કકડો ખાતી જાય એક સમડી સરતચૂકથી અથવા ક્રોધના સંમોહમા ભાન ભૂલી જઇ એક કાગડા પર ધસવા સ્હેજ ઉડી કે તરત જ બીજી બાજુ ટાપી રહેલા કાગડાએ તેના પગમાનો કકડો ઝૂટવી લીધો ને નાસલો જ ત્યાથી નાઠો યુદ્ધમા આની રીતે કમાયેલી લૂટ ત્રણે યુદ્ધમાન કાગડા માહોમાહે વહેચી લે છે કે કેમ તે જોવાને હુ આતુર હતો, પણ કાગડા જેલની દીવાલની પેલીપાર આવેલા ઝાડ પર ઉતર્યા તેથી મારૂ આ મહત્વનુ સંશોધન ત્યા જ અટકી ગયુ બીજી સમડી વધારે યોગયુક્ત હતી તેનુ સમગ્ર ધ્યાન કાગડાઓને સજા કરવા કરતા પોતાનો કકડો બચાવવા તરફ હતુ એ જ નીતિ તેને વધારે પસંદ હતી કાગડાઓ મથ્યા કરે અને અપ્રમત્ત સમડી પોતાના લોચામાથી એક પછી એક નવાલો લેતી જાય અને જ્યારે કશુ બાકી રહ્યું નહિ ત્યારે કાગડાઓને ધર્મબુદ્ધિ સૂઝી અને 'કાચો પારો ખાવો અન, તેવુ છે પરાયુ ધન' એમ કહેતા કહતા માધુ સમી મુદ્રા ધારણ કરી ત્યાથી ચાલ્યા ગયા

હુ માનતો કે કોયલ પોતાના ઇડા કાગડા પાસે સેવાવે છે એ કેવળ કવિકલ્પના હશે 'શાકુન્તલ' મા જ્યારે વાચ્યુ 'अन्यैर्द्विजैः परभृत खलु पोषयन्ति' ત્યારે કાલિદાસ લોકવહેમનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ જ મે માનેલુ પણ જેલમા

જોયુ કે કાગડા સાથે જ કોયલના બચ્ચાને ઉછેરે છે જ્યા ત્યાથી ખાવાનુ આણીને બચ્ચાને ખવડાવે અને તેમને લાડ લડાવે પણ થોડા દિવસમા સસ્કૃતિનો ઝગડો શરૂ થયો કાગડાઓને થયુ કે બચ્ચાને ખવડાવીએ એટલુ બસ નથી, આપણી સુધરેલી કેળવણી પણ તેને આપવી જોઈએ એટલે ખાસ વખત કાઢી માળા પર બેસી કાગડો શીખવાડે, ' બોલ કા કા કા ' પણ કોયલનુ પેલુ કૃતઘ્ન બચ્ચુ જવાબ આપે, ' કૂ કૂ કૂ ' કાગડો ચીઢાઇને ચાચ મારે અને ફરી કેળવણી શરૂ કરે, ' કા કા કા ' પણ આમ કોયલ કઇ પોતાની સસ્કૃતિનુ અભિમાન છોડે ? એણે તો પોતાનુ ' કૂ કૂ ' જ ઘૂટના માડયુ કાગડાની ધીરજ ખૂટી ત્યા સુધીમા કોયલનુ બચ્ચુ પગભર થયુ હતું — અથવા સાચુ કહીએ તો પાખભર થયુ હતુ કાગડાની બધી મહેનત છૂટી પડી મને લાગે છે કાગડો હિંદુસ્તાની હોવાથી તેણે નિષ્કામ કર્મ કર્યાનુ સમાધાન તો જરૂર મેળવ્યુ હશે यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोष । એમ ન હોત તો કાગડો દરવર્ષે એ ને એ જ અખતરો ફરીફરીને શુ કામ કરત ? **શામળભાઇ** કહે, ' આ કોયલના બચ્ચા જેટલી પણ અક્કલ આપણા અગ્રેજી ભણેલાઓમા હોત તો તેઓ ઘરમા અગ્રેજીમા ન બોલત '

ચોમાસામા વરસાદ બહુ ઓછો પડયાથી તાપ સખત પડતો હતો તે હવે ઓછો થવા લાગ્યો દશેરાદીવાળીના દિવસો આવ્યા જેલમા દશેરાદીવાળીનો કઇ અર્થ જ નથી આખુ વરસ એક જ જાતનો ખોરાક મળવાનો, અને રજા ફક્ત રવિવારની તે પણ નામની જ નાતાલને દિવસ

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ યુરોપીઅન હોય તો કેદીઓને શાક ઉપરાંત અથાણું મળે ગજાને દિવસે પણ કેદીઓ પાસેથી કામ તો લેવાય જ છે, પણ તે ઉપરાંતની નવી અગવડ એ કે પોલીસો પોતાને છુટીનો લાભ મળે એટલા સારુ કેદીઓને બપોરે જ પૂરી દઇ જેલ ગતપહેરાવાળાઓને સુપરત કરી ચાલતા થાય બિચારા કેદીઓને છુટીને દહાડે આમ ઉલટી સજા થાય ને સંધ્યાકાળના લાલ પીળા સોનેરી વાદળા જોવાનો જે આનંદ આડે દહાડે હમેશા મળે છે તે તહેવારને દિવસે મળતો નથી બિચારા કેદીઓ ઓરડીના એકાન્તવાસથી ડરે છે, મૂઝાઇ જાય છે કેટલાકને તો મોટેથી રોતા પણ મે જોયા છે મને જે એકાન્ત અત્યંત પ્રિય લાગતું તે તેમને ભારે સજારૂપ લાગતું પણ મારા જેવાની સંખ્યા તો દુનિયામા હમેશા ઓછી જ રહેવાની માણસની વૃત્તિ અંતર્મુખ હોય તો જ તેને એકાન્ત સદે છે છતા જેલમા એક જ પરિસ્થિતિમા, એની એ જ દીવાલો વચ્ચે લાબા વખત સુધી રહેવું પડે એની માઠી જેવાના મન પર પણ અસર થાય છે એમ મે જોયું કેદીઓને જેલની અંદર જ એકાદ કલાક વારાફરતી ખૂબ ફરવાની સગવડ હોય તો તેની નૈતિક અસર ખૂબ સારી થાય

દશરાને દિવસે એક નીલકંઠ (ચાસ પક્ષી) અમારે ત્યા આવ્યો નાનપણથી નીલકંઠ વિષેનું કાવ્ય ખૂબ સાભળેલું નીલકંઠ એટલે અત્યંત કલ્યાણકારી પક્ષી જ્યા તે જાય ત્યા શુભ જ થવાનું, નીલકંઠનું દર્શન થાય એટલે તે દિવસે સારું સારું ખાવાનું મળવાનું, એ બધી માન્યતાઓ તેના દર્શન સાથે મનમા તાજી થાય છે મને સારું સારુ ખાવાની

ઇચ્છા પણ ન હતી ને આશા પણ ન હતી મે સ્વાદ જોયો છે એમ તો કેમ કહુ, પણ તે વિષે ખૂબ બેદરકાર છુ ખરો નીલકંઠને જોઇને આખો દિવસ ખૂબ પ્રસન્નતા અનુભવી અને નીલકંઠ પણ કોઇ ગજદૂતની પેઠે પોતાના પોષાકના મહત્ત્વનુ પોતાને બરાબર ભાન હોય તેમ દબાએલા અભિમાનથી આમતેમ ઊડતો હતો ઘણીવાર અમારા તરફ નજર નાખતો, પણ તે એટલી બેદરકારીથી કે જાણે કહેવા માગતો હોય કે તમારા જેવા ક્ષુદ્ર માનવી મારી એક નિગાહને પણ લાયક નથી થોડોક વખત આમતેમ ફરી ભાઇસાહેબ જાણે કઈ ભારે કામ ભૂલી ગયા હોય તેમ એકાએક ઉતાવળા ઉતાવળા ઊડી ગયા આપણા બેસતા વરસે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે એ જ નીલકંઠ જોયો એટલે મને આવીને કહે, 'મિ૰ કાલેલકર, આજે મે નીલકંઠ જોયો એનુ માહાત્મ્ય શુ છે?' મે કહ્યુ, 'તમારૂ આખુ વરસ મજામા જશે માત્ર નીલકંઠનો શિકાર નહિ કરતા' સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યુ, 'આખુ વરસ કેવુ જશે કોણ જાણે, પણ આજે તો સવારે ઊઠીને નના કારખાનામા કેદીઓ ને મુકાદમ લઢી પડયા એ ભારે અપશુકન થયા ખરા' સાભળ્યા પ્રમાણે તો તે વરસ હિંદી સ્ટોરખાતામા રહી ગબ્બર થએલો ડૉઇલ સાહેબનો વરડો સસરો ગુજરી ગયો અને તેની મોટી મિલકત ડૉઇલ સાહેબની પત્નીને મળી આ અપશુકન ગણાય કે શુકન એ આપણે શુ જાણી '

હુ માંદો હતો તે દરમિયાન મને દૂધ મળતુ અને જ્યા દૂધ હોય ત્યા બલાડી તો હોય જ એ જૂનો સિદ્ધાન્ત, એટલે હીરાએ મારી સાથે ભાઇબધી કરી ગમે ત્યાથી આવે અને પગે નાક ઘસે, પૂછડી ઊચી કરીને મીયાઉ' એવો

પ્રતિષ્ઠિત અને સજ્જન અનાજ કરે નાનપણમા વૈશ્વદેવ કરી પછી જ જમવા બેસવાનો અમારો રિવાજ, એટલે બિલાડીને દૂધ પાયા વગર જાતે દૂધ પીવાનુ મન થતુ જ નહિ પણ બિલાડી માટે વાસણ ક્યાથી લાવવુ ? સદ્‌ભાગ્યે અમારા ઓટનાની કોર પગના એક પોરબદરી પથરામા નાનકડી તાવડી જેવો એક ખાડો હતો, તેમા રોજ એને હુ દૂધ પાતો કોક દિવસ હુ ‘Tale of Two Cities’ વાચવામા ગુનતાન હોઉ અને બિલાડીને વેળાસર દૂધ ન મળે એટલે ધીમે ધીમે એક એક પગલુ ભરી બિલાડી પ્લેટથી ઢાકેલા મારા ચબુ તરફ જાય, દૂરથી ચબુ સૂઘે, અને પોતે ભારે ગુન્હો કર્યો એવુ એકાએક ભાન થયુ હોય તેમ ઝટ પાછે પગલે પાછી હઠી જાય બિલાડી જો સસ્કૃત જાણતી હોત તો બોલી ઉઠત ‘अहो बत महत्पाप कर्तुं व्यवसिता वयम।’ પણ એ તો બિલાડી રહી એનુ બધુ સસ્કૃત ‘મીયાઉ’ એ એક જ ઉદ્‌ગારમા પરિસમાપ્ત થતુ પાછી બેસીને ‘મીયાઊ’ બોલી મારા તરફ સહેજ જુએ ને ધીરજ કેળવે પણ પાછુ રહેવાય નહિ એટલે ફરી આગળ જાય, દૂધ સુઘે ને અચકાઇને ફરી પાછી હઠે આ રીતે એણે મારા પર સારી છાપ પાડી હુ એને નિયમસર દૂધ પાતો કોકવાર એને રોજ કરતા બમણુ દૂધ આપતો પણ આખરે બિલાડી તે બિલાડી એક દિવસ ક્યાકથી એક દોસ્તદારને લઇ આવી હીગને તો અમારી બીક હતી જ નહિ એટને તે સીધી આવીને મારી પથારી પાસે બેઠી અને એનો દોસ્તદાર અમારી નજર ચૂકીને આગળ ધસ્યો અને એણે ચબુ ઉથલાવી પાડ્યો એની ઉજાણી શરૂ થાય તે પહેલા જ શામળભાઇનુ ધ્યાન તે તરફ ગયુ ને તેમણે તેને હાકી કાઢ્યો,

હીગની મુદ્રા પણ ચોર જેવી થઇ હતી તે પણ વગર હાક્યે ત્યાથી પોબારા ગણી ગઇ બે ત્રણ દિવસ લાગલાગટ આ જ નેએ ઉત્પાત મચાવ્યો હીગ પહેલા તો ભીતના નીચના કાણામાથી એકલી આવતી અને પરિસ્થિતિ નિહાળી અનુકૂળતા જણાયે બહાર જઇ દોસ્તદારને લઈ આવતી પોતે પ્રત્યક્ષ ચોરીમા ભાગ ન લે પણ તેમા તેનો સમભાવ તો પૂરેપૂરો હોય હીરાના ગુન્હાની ખાતરી થયા પછી બે દિવસ મે એનુ દૂધ બધ કર્યુ દૂધ ઉપર સખત પહેરો નાખ્યો એટલે હીગ સમજી ગઇ તેણે પેના દોસ્તદારની દોસ્તી છોડી અને અડધો અડધો કલાક અમારી પાસે બેસી પસ્તાવો જાહેર કરવા લાગી એનુ દૂધ ફરી શરૂ થયુ તે છેક હુ બહાર આવ્યો ત્યા સુધી ચાલુ રહ્યુ કોક દિવસ — અને ખાસ કરીને જેલમા મટનનો દિવસ હોય ત્યારે સરસ ઉજાણી મળવાથી હીગ દૂધને માટે આવતી જ નહિ પણ હુ એનો ભાગ બીજા દહાડા સુધી સાચવી રાખતો એક દહાડો શામળભાઇ પોતાના કાગડાઓને રોટલીના કકડા ખવડાવતા હતા ત્યા હીગ ક્યાકથી આવી ચઢી કાગડાઓને આ અણધાર્યા મહેમાનનુ આવવુ ગમ્યુ નહિ તેઓ બધા જમીનપર હારબધ બેઠા અને તે હાર પણ દીવાલનો છાયો જ્યા પૂરો થઇને તડકો શરૂ હતો ત્યા છાયાના છેડા પર બનાવી તેમણે વિવિધ અવાજે પણ એકમને ‘ કા ’ ‘ કા ’ની લાળી શરૂ કરી બિલાડીએ પહેલા તો આ કાગારોળ તરફ આખ આડા કાન કર્યા, પણ થોડા જ વખતમા તે અકળાઇ ને દોટ મૂકી દીવાલના કાણામા થઇ આગણા બહાર ચાલી ગઇ કાગડા ટાઢા પડ્યા ને પછી સુખેથી તડકામા બેસી નિર્વિઘ્ને રોટલીના કકડા આરોગવા લાગ્યા !

૩૦મી અક્ટોબરનો દિવસ હતો આકાશ વાદળાથી ઘનઘોર ઘેરાયુ હતુ આકાશમા એક સુદર ઇન્દ્રધનુષ તણાયુ એમ તો ઇદ્રધનુષ બધા જ સુદર હોય છે, સૂર્યની સામી બાજુએ તણાતા હોવાથી તેને દિશાની અનુકૂળતા આપોઆપ મળી જાય છે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નિહાળનાર માણસ જોઇ શકે છે કે આકાશમા હમેશા બે ઇન્દ્રધનુષો દેખાય છે, એક મુખ્ય અને બીજુ એની જ પાસે એ જ મધ્યબિદુ સાચવીને પણ બહુ જ આછા રગનુ આ આછા ઇન્દ્રધનુષની બીજી ખૂબી એ હોય છે કે મુખ્ય ઇન્દ્રિધનુષનો રગ જે ક્રમમા દેખાય છે એથી બરાબર ઉલટા ક્રમમા આછા ધનુષના રગ હોય છે નાટકમા જેમ નાયિકા સાથે ઉપનાયિકા હોય તો જ નાટક ભરચક ગણાય છે તેમ આ આછા ઇન્દ્રધનુષથી જ મૂળ ઇન્દ્રધનુષની શોભા યક્ષના પ્રાસાદ જેવી થાય છે પણ ઇન્દ્રધનુષની મૂળ શોભા તેની આસપાસના મેઘની શ્યામલતા ઉપર જ દીપે છે આજે વાદળાની શોભા અસાધારણ હતી વાદળાનો રગ બહુ ઘાડો ન હતો છતા તે વખતના પ્રકાશ સાથે તેની વિલક્ષણતા બરાબર જામી હતી, અને તેથી બને ખીલી ઉઠતા હતા ૩૦મી અક્ટોબરે આટલેથીયે સતોષ ન માન્યો પાસેની એક મિલમાથી કાળો કાળો સીપિયા રગનો ધુમાડો નીકળતો હતો, અને હવાના દબાણને લીધે એ ધુમાડાના ગોટા બહુ ફેલાવાને બદલે મોજાની પેઠે અદર ને અદર ઘુમરી ખાતા ઇન્દ્રિધનુષને છેદીને આગળ વધતા હતા

સાચે જ કબુતર એ બેવકૂફ પ્રાણી છે અમારી ઓસરીના છાપરામા મોભ અને મોભિયાને વચગાળે અને વળી વચ્ચેના ખુણામા પોતાનો માળો બાધવાનો કબુતરના એક

જોડાએ વિચાર કર્યો ત્યા માળો ટકે એમ હતુ જ નહિ અને તેમા વળી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રોજ આવીને છાપરૂ અદરથી સાફ છે કે નહિ એ તપાસે કબુતરો સવારથી સાજ સુધીમા લીમડાની કેટલીક સૂકી સળીઓ ભેગી કરીને ગોઠવતા પણ જેટલી ગોઠવવા જાય તેટલી નીચે પડે ને નીચે કચરો પડે મને થયુ કે આ ધણીધણીઆણીને આ મિથ્યાપ્રયત્નમાથી હુ બચાવુ મે એમને બે ત્રણ દિવસ સુધી આખો દિવસ ઉડાડવાનો ધધો કર્યો એમને ત્યા આવવા જ ન દઉ પણ એ પઢતમૂર્ખ કબુતરોએ ઉત્તમ જનનુ લક્ષણ મોઢ કર્યુ હતુ

विघ्नै पुन पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ।

એમણે પુરુષાર્થ (અથવા દપત્યર્થ) જારી જ રાખ્યો મે હાર ખાધી અને એમની દૃષ્ટિએ એમનુ કામ નિર્વિઘ્ન થયુ પછી જ્યારે જ્યારે હુ સવારે એમના માળા નીચેથી આટા મારતો ત્યારે પોતાની કુદરતી લાલ આખોથી તેઓ મારી તરફ તાકીને જોતા, અને હુ ધારૂ છુ કેટલાયે શાપ આપતા પણ એમની આખની લાલાશમા કઇ તપસ્યાનો અગ્નિ ન હતો કે હુ બળી જાઉં એમના ભારથી જ એમનો માળો વણીનાગ પડી ગયો, આખરે માળો અડધો તયાર થાય તેના પહેલા જ માદાએ એ માળામા ઇંડુ મૂક્યુ, અને બને તેને વારાફરતી સેવવા લાગ્યા એક દિવસ નર ઊડતા ગયો અને એના ભારથી આખો માળો ઢળી પડ્યો અને ઇંડુ ફૂટી ગયુ આમ છતા એ શેઠશેઠાણીને ડહાપણુ ન આવ્યુ ફરી બીજો માળો શરૂ કર્યો આ વેળા કઇક સારો થયો હતો પણ તે પૂરો થાય ત્યાર પહેલા જ માદાએ બીજુ ઇંડુ મૂક્યુ તે પણ ગબડી

પડ્યુ પણ આ વખતે સીધુ ભોય પર ન પડવાથી તેના કકડા ન થતા માત્ર કોચલામા તડો પડી મે એ માળો ફરી ઉપર ગોઠવ્યો અને ઇંડુ અદર મૂકી દીધુ આ ઈંડામાથી બચ્ચુ નીકળે એમ તો હવે હતુ જ નહિ, પણ મને થયુ કે આ ઘેલા જોડાને આસાયેશ તો મળશે એક દિવસ એ લોકોએ ઇંડુ મેલ્યુ, પણ તેમના પ્રાક્તનમા દુખ જ લખેલુ હતુ તે કેમ ટળે ? એક ખીસકોલીને આ ફૂટેલા ઇડાની ભાળ લાગી અને કબુતર નથી એવો લાગ જોઇ તેણે ઇંડુ ફોડી ખાધુ ! તેના દાતનો અવાજ સાભળી હુ પાસે ગયો ખીસકોલી ફલાહારી પ્રાણી છે એમ અત્યાર સુધી હુ માનતો તેને આવી રીતે ઇંડુ ખાતી જોઇ મને આશ્ચય થયુ અને ખીસકોલી વિષે મારા મનમા જે કાવ્યમય પ્રેમ નાનપણથી બધાયો હતો તે પણ એકદમ ઓછો થયો કબુતર અને ખીસકોલી બને નિરપરાધ અથવા કારુણ્યની દૃષ્ટિએ નિષ્પાપ પ્રાણી છે એમ હુ માનતો તેમા વળી ખીસકોલીને પોતાના બચ્ચાના રક્ષણ સારૂ કાગડા પર ધસારો કરતી જોઇ ત્યારથી કબુતર કરતા પણ મેં એને ઉચ્ચુ સ્થાન આપ્યુ હતુ કબુતર બીજાને ઇજા કરે નહિ એ ખરૂ, પણ સાથે સાથે પોતાનુ રક્ષણ કરવા જેટલા પણ ડહાપણ કે હિમત તેની પાસે ન મળે ખીસકોલી હિંસામા અસમર્થ પણ સ્વસરક્ષણમા સમર્થ એવુ આદર્શ પ્રાણી છે એમ મેં માન્યુ હતુ પણ એક કમબખ્ત ખીસકોલીએ પેલા ઇડાની પેઠે જ મારૂ કાવ્ય પણ તોડી નાખ્યુ

૮

ફેરી પાછી પાનખર ઋતુ આવી ઊડાઉ માણસના વૈભવની પેઠે ઝાડના પાંદડા ઝપાટાબંધ ખરી પડવા લાગ્યા કેદીઓ આગણુ વાળીવાળીને થાકી જતા સવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવે તે વખતે એક પણ પાંદડુ જમીન પર ન જોઇએ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો વખત નક્કી ન હોય કોઇવાર સાત વાગે આવે ને કોઇવાર નવ વાગ્યા સુધીયે ન આવે કોઇવાર વળી હુ માંદો એટલે મને જોવા બધુ કામ કરી પરવારી બાર સાડાબાર વાગે આવે! ત્યા સુધી આગણુ સાફ રહેવુ જોઇએ, પછી ભલે ગમે તે થાય ઝાડ જેલના ખરા, પણ એ કઇ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો હુકમ માને? આખો દિવસ પાંદડા વરસાવ્યા જ કરે અને પવન નિષ્પક્ષપાતપણે આગણામા તે બધા પાંદડા સરખી રીતે વેરી દે બિચારા કેદીઓને આગણુ ફરીફરીને વાળવુ પડતુ જેલમા 'તાર'ની ખાનગી વ્યવસ્થા ન હોત તો કેદીઓ મરી જ જાત પણ બલિહારી તારની! સવારની 'રોન'મા તપાસ કરવા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઉપડે કે અરધી જ મિનિટમા આખી જેલમા 'તાર' દ્વારા ખબર પહોચી જાય અને કેદીઓ ઝપાટાબંધ આગણા સાફ કરી રાખે

એક દિવસ એક પીળુ પતગિયુ અમારા આગણામા આવ્યુ સાધારણ રીતે પીળા પતગિયા મને બહુ ગમે છે એમ નથી, પણ જેલમા તો એવા પતગિયાના દર્શન પણ દોહ્યલા અને પતગિયુ પણ આખો દિવસ હવામા તન્તુ હતુ અમારા આગણામા મે વાવેલા કેટલાક ગલગોટાના છોડ ઉપરાત એકે ફૂલઝાડ હતુ નહિ અને ગલગોટામા પતગિયાને કે ભમરાને આકર્ષક કશુ ન મળે છતા પતગિયુ એક દિવસ મહેમાન કેમ બન્યુ એ સમજાયુ નહિ એની સરકારે કદી એને ૧૨૪ કે ૧૫૩મી કલમની રૂએ અહીં મોકલ્યુ નહિ હોય આવા ગુન્હાઓ તો માનવીને જ કરવા પડે છે

પાનખર ઋતુ જામતી ગઇ તેમ પક્ષીઓ પણ મૂગા થયા સાંઝ સવારના કલ્લોલ બધ થતા બહુ જ સૂનુસૂનુ લાગતુ શહેરના રહેવાસીઓ કુદરતથી એટલા અળગા થએલા હોય છે કે આજે કઈ ઋતુ ચાલે છે એનુ પણ તેમને ભાન નથી હોતુ આજના આપણા કેળવાએલા મૂછ વગરના કે મૂછ ફૂટેલા છોકરાઓને પૂછો કે કયા મહિનામા કયા ફૂલ ઉગે છે, જાબુ કયા મહિનામા થાય છે, ઇદ્રધનુષ કયા કયા મહિનામા દેખા દે છે, આકાશમાથી કરા કયા મહિનામા પડે છે ? શહેરના છોકરાને એટલી જ ખબર હોય છે કે આઇસક્રીમની ઋતુ પછી છત્રી ઓઢવાની ઋતુ આવે છે અને ત્યારપછી ગળે મફલર બાધીને ફરવાની ઋતુ આવે છે ! ગામડાના લોકોનુ જીવન ઋતુઓ સાથે પૂરેપૂરૂ સકળાએલુ હોય છે ધાર્મિક માણસના તહેવાર ઋતુ અનુસાર ગોઠવેલા હોય છે અને પક્ષીઓનુ તો જીવન અને મરણ ઋતુઓની રાજી નારાજી પર નિર્ભર રહે છે શિયાળો જામ્યો એટલે પક્ષીઓ ગુન્હેગારની

પેઠે ચુપ થઇ ગયા હિમતથી આમતેમ ફરે ખરા, પણ વસમા દહાડા આવ્યાનુ ભાન હોય એમ તેમના છાતી અને માથા પરથી જણાતુ હતુ

હવે બે નવા પ્રાણી અમારુ રજન કરવા આવવા લાગ્યા મોટા મોટા સારસનુ એક જોડુ રોજ સાજે સૂર્યાસ્ત પછી બહુ મોડુ સાબરમતીના પટ તરફથી રાણીપ કે કાળીની દિશામા નિયમસર જતુ લાબા લાબા પગ ખેચીને પેટની અડોઅડ રાખેલા અને વચમા જ થોડી થોડી વારે 'ચકર્ ચમર્' એવો શબ્દ કરતુ આ જોડુ દરિયામા મોટા જહાજ જાય તેમ અમારા માથા પર થઇને પસાર થતુ કોઇ કોઇ વાર એમને એટલુ મોડુ થતુ કે તેમનો શબ્દ સભળાય પણ આકાશમા દેખાય નહિ મને લાગે છે 'ચકર્ ચકર્' અવાજ ઉપરથી જ આપણા પૂર્વજોએ તેમનુ નામ 'ચકર્વાક્' રાખ્યુ હોય અને પછી સસ્કૃત લોકોએ તેનુ 'ચક્રવાક' એ સસ્કારી નામ કર્યુ હોય બહુ મોડુ થાય એટલે તેમના અવાજમા ગભરાટ જણાય, પણ બીજે દિવસે વહેલા ઘેર જવાનો કાઇ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ લાગે નહિ વાદરાઓ રોજ રાત્રે નિશ્ચય કરે છે કે આવતી કાલે સવારે ઊઠીને સૌથી પહેલુ ટાઢ સામે ઘર બાધીશુ ને પછી જ ખાવાનો વિચાર કરીશુ પણ વાદરાઓએ હજી ઘર બાધ્યા નથી ને સારસો સવેળા ઘેર પહોચ્યા નથી જેનો જે સ્વભાવ પડ્યો તે કઇ તે છોડી શકે ? ગીતાજીમા અમસ્તુ નથી લખ્યુ 'प्रकृति यान्ति भूतानि निग्रह कि करिष्यति ?'

શામળભાઇ પાસેથી રોટલાના કકડા ખાઇખાઇને કાગડાઓ સારી પેઠે માત્યા હતા મન થયુ ચાલો કાગડાઓને જરા કસરત કરાવુ રોટલાના કકડા આકાશમા ખૂબ ઉચે ઉછાળુ

ધારણા એવી કે કાગડા ઊડીને આકાશમાં ને આકાશમાં કકડા અદ્ધરથી ઝીલી લે. પણ એ બાધાઓ માથુ ઉંચુ કરીને કકડો ક્યા ઊડે છે ને ક્યા પડે છે તે ઠંડે પેટે જોઇ લેતા અને કકડો નીચે પડે એટલે એને માટે પડાપડી કરતા મે શામળભાઇને કહ્યું, 'તમારા ગુજરાતના કાગડા સાવ નાલાયક છે અમારે ત્યા નાનપણમા હુ ચેવડામાથી કાજુ વીણીવીણીને આકાશમા ઊડાડતો ત્યારે કાગડાઓ એકેએક અદ્ધર જ ઝીલી લેતા પણ આ બાધાઓ તો ડોળા ફાડીને જોઇ જ રહે છે'' શામળભાઇમા કઇ પ્રાન્તીય અભિમાન ઓછુ હતુ? તેમણે કહ્યું, 'અમારે ત્યાના કાગડા ઓછા જ ભૂખડીબારશ હોય છે?'

પણ આ કાગડાઓને જે હુ શીખવી ન શક્યો તે સમડીએ શીખવ્યુ પાચપચાસ કાગડા વચ્ચે રોટલાના કકડાના ફુવારા ઊડતા જોઇ એક સમડીએ લાગ સાધ્યો અને ઝડપ દઇને આવી અને એક મોટો કકડો લઇ ગઇ કાગડા ચેતે તે પહેલા તો બીજી સમડી આવી ને બીજો કકડો લઇ ગઇ! પોતાના નિત્યવૈરીની જીત જોઇને કાગડાઓ ખૂબ ચીઢાયા તેમનાથી આ અપમાન સહ્યુ જાય એમ ન હતુ તેમણે એ નવીન કળા હસ્તગત કરવાની — બલ્કે, ચચુગત કરવાની — પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને કાર્થેજના લોકો સામે જેમ રોમન લોકો અને ઇરાનના લશ્કર સામે ગ્રીક લોકો નૌકાયુદ્ધમા ફાવ્યા તેમ કાગડા સમડી સામે આ કળામા પણ ફાવ્યા કાગડા રોટલાના કકડા ઝીલતા શીખ્યા, એટલુ જ નહિ પણ સમડી સામે ચોકી પણ કરતા શીખ્યા કાગડાઓ તરરનુ મારૂ ધ્યાન જોઇ શામળભાઇના મનમા અદેખાઇ ઉપજી પણ

એમને કંઇ ઇલાજ સૂઝયો નહિ, એટલે મને કહ્યું, 'આજથી કાગડા તમામ ને ખીસકોલી મારી' મે કહ્યું, 'મારી ના નથી' પણ ખીસકોલીનો અનુનય કરવાની કળા એમની પાસે ક્યા હતી? એમની કળા તો કાગડા સુધી જ પહોચે એવી હતી

પણ સત્યસકલ્પનો ફળદાતા ભગવાન બેઠો જ છે એક દિવસ એક ઝેરીની ટોપીમા ખીસકોલીનુ એક નાનકડુ બચ્ચુ શામળભાઇ મારી પાસે લઇ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, 'એક કાગડો આને લઇ જતો હતો અમે બે જણાએ ચાલાકી કરી એને બચાવ્યુ છે હવે એનુ શુ કરીએ?' મને કૉલેજના દિવસો યાદ આવ્યા એક ચીથરાની દીવેટ બનાવી દૂધમા બોળી એ બચ્ચાને ચૂસવાને આપી પણ એ ગભરાએલુ બચ્ચુ કેમે કર્યું દૂધ ચૂસે જ નહિ રોટલો આપ્યો, ખીચડી આપી, ભાત આપ્યો પણ પેલુ બચ્ચુ તો એમાથી કશાને અડે જ નહિ આખરે માગ નહાવાના ડબ્બામા એક લુગડુ પાથરી તેમા એને બેસાડી દીધુ અને અમે સૂઇ ગયા બીજે દિવસે તો એણે ચીસો પાડી પાડીને આખુ વાતાવરણ કરૂણ કરી મૂક્યુ શામળભાઇ બિચારા વ્યાકુળ થઇ ગયા બચ્ચાનું શુ કરવુ એ કોઇને સૂઝે નહિ દરેક જણ આવીને બચ્ચાને હાથમા લે બિચારુ બચ્ચુ જાન બચાવવા ખાતર હાથમાથી કૂદી પડે, થાકી જાય, પેશાબ કરે, ને ફરી દોડે એક વખત તો ઠાકોર સાહેબના ઓરડામા બળતણ પડ્યુ હતુ તેમા જઇને ભરાઇ બેઠું મુશ્કેલીથી અમે તેને બહાર કાઢ્યુ કાગડા અને બિલાડી બનેના મોથી તેનુ રક્ષણ કરવુ એ સહેલી વાત નહોતી બીજો દિવસ પણ પૂરો થવા આવ્યો

બે દિવસ થયા બિચારાને કડાકા હતા કાગડાબિલાડીના મોંથી એને કેમ બચાવાય એ અમને મોટી ચિંતા થઈ પડી હતી અંતે બપોરના ચારે વાગે મે જોયુ કે એક ખીસકોલી ઝાડે ઝાડે ને ઓરડીએ ઓરડીએ વ્યાકુળ થઈને ફરે છે, એ જ આ બચ્ચાની મા હોવી જોઈએ જે ઓરડીમા મે ડબ્બો રાખ્યો હતો એ ઓરડી તરફ તે જાય એટલા માટે મે એને એક બે ઠેકાણેથી હાકી કઈ ભાષામા હુ એને સમજાવુ કે તારૂ બચ્ચુ મારી ઓરડીમા છે ને એની સલામતી ખાતર જ એને અંદર નાખ્યુ છે? બિચારી માને થયુ હશે કે હું દુખિયારી બચ્ચાની શોધમા રખડુ છુ ત્યા આ જમદૂત મારી કેડે પડયો છે, જપવા પણ નથી દેતો આખરે ઠાકોર સાહેબ, શામળભાઈ, એક બે પોલીસ, ઠાકોર સાહેબનો કેદી રસોઈઓ અને હુ સૌએ મળીને એક કાઉન્સિલ બેસાડી અને હામ ભીડીને એક યોજના ઘડી કાઢી ક્રીકેટની રમતમા જેમ ઠેકઠેકાણે ક્ષેત્રપાલો ઉભા રહે છે તેમ બધા દૂરદૂર ઉભા રહ્યા મે બચ્ચાવાળો ડબ્બો ઓરડીમાથી બહાર આણ્યો અને જે ઝાડ ઉપર પેલી મા ખીસકોલી ફરતી હતી તેની નીચે આડો મૂકી દીધો બે ત્રણ કાગડાઓએ આ જોયુ પછી કંઈ એ મહાશયો ત્યાથી ખસે? લોભી આખે તેઓ એકી ટશે જોવા લાગ્યા પણ અમારા ક્ષેત્રપાલો પૂરેપૂરા સાવધાન હતા બચ્ચુ ડબ્બામાથી બહાર નીકળ્યુ અને એણે કિલ કિલ કિલ કિલ કરી કારમી ચીસ પાડી મારૂ ધ્યાન મા ખીસકોલી તરફ હતુ તે વખતની એની મુદ્રા જોવા જેવી હતી એનો જીવ કાન અને આખમા આવી રહ્યો હતો બચ્ચાનુ દર્શન થયુ એટલે બાકીની બધી સૃષ્ટિ એને માટે શૂન્ય થઈ ગઈ એ ઉપરથી

ખીસકોલીની દોટથી દોડતી નીચે આવી સ્ટેશન નજીક આવતા રેલગાડી જેમ સીસોટી વગાડે તેમ અવાજ કરતી ખીસકોલી આવી બચ્ચુ પણ મા તરફ દોડયુ બન્નેનો ભેટો થયો તરત જ મા ચોમેર નજર નાખવા લાગી અમારે એ માને બીક ન લાગે એટલે દૂર, પણ કાગડા ફાવી ન શકે એટલે નજીક ઉભા રહેવુ જરૂરી હતુ

હવે એક ભારે દૃશ્ય જોવાનુ મળ્યુ માને થતુ હતુ કે એક ક્ષણનો પણ વિલબ કર્યા વગર આ બચ્ચાને માળામા લઇ જાઉ તો જગ જીતી બચ્ચાને એનો ખ્યાલ ક્યાથી આવે? તે તો બે દિવસનુ ભૂખ્યુ હતુ માને જોઇ કે તરત જ તેને ધાવવા દોડયુ મા એને મોઢામા પકડીને ઉચકવા જાય અને બચ્ચુ તેમાથી છટકી ધાવવા જાય! મિનિટ દોઢ મિનિટ સુધી આ છોડવળગ ચાલી આખરે બચ્ચાનો વિજય થયો માએ જોઇ લીધુ કે બચ્ચુ સમજે એમ નથી, એટલે જીવને જોખમે તે ત્યા જ થોભી ગઇ બચ્ચાને ધાવવા દીધુ ભૂખ્યા સિપાઇઓ રણાગણ પર શિરને સાટે પણ ભોજન કરે છે એના જેવો આ પ્રસગ હતો બચ્ચાની ભૂખ જરા ભાગી એટલે માએ દૃઢતાથી બચ્ચાને એના પેટની ચામડી વતી ઝાલ્યુ બચ્ચાએ તરત જ પોતાના ચારે પગ અને પૂછડી માને ગળે વીંટાળી દીધા માના ગળાની આસપાસ આ એના હૃદયનુ ધન અમૂલ્ય હારની પેઠે વીંટળાઇ રહ્યુ તેને સાચવી માથુ ઊચુ કરીને મા આગણુ વટાવી ઓટલા પર આવી અમે ફૂડાળુ નાનુ કર્યુ ઓટલાની કોર આગળ જ્યા દીવાલનો ખૂણો બહાર આવ્યો હતો તેની ધાર ઉપરથી ખીસકોલી ટગુમગુ કરતી ચઢવા લાગી શી એની સભાળ! શી એની એકાગ્રતા! ઉપર

લગભગ છાજ સુધી પહોચી ગઇ ત્યાથી કુદકો મારી લાકડાન' પીઢિયા સુધી પહોચાય એમ હતુ કુદકો મરાશે કે નહિ કુદકો મારવાની હિમત કરી મા આખા શરીરનો સકોચ કરે, પણ કુદતા પહેલા જ હિમત હારી જાય ! નિરાશ થઇ નીસાસો મૂકે ફરી બીજી રીતે પ્રયત્ન કરે દસેક વાર તો જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ ને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ગઇ હશે ઉપરથી પડી જાય તો બચ્ચુ જીવતુ ન રહે જેટલા જેટલા નિષ્ફળ પ્રયત્ન થાય તેટલી શક્તિ ઓછી થાય અને પ્રયત્ન સફળ થવાની આશા પણ ઓછી થાય બિચારીએ એકવાર હતાશ થઇને ચીસ પાડી કયો ભક્ત આથી વધારે વ્યાકુળ પ્રાર્થના કરી શકે ? અમે આટલા જણ આસપાસ ઉભા હતા પણ એની શી સેવા કરીએ ? માણસજાતે આજ સુધીમા કયા ખીસકોલીનો વિશ્વાસ સપાદન કર્યો છે કે આજે એ તેમને પાસે આવવા દે ? મને એક વિચાર સૂઝયો દોડતો જઇને હુ મારો ખેસ લઇ આવ્યો બે છેડા મારા હાથમા ને બે શામળભાઇના હાથમા એમ કરી જમીનથી એક બે હાથ ઉંચે અમે ખેસ પહોળો કરી પકડી રાખ્યો ઉદ્દેશ એ કે ખીસકોલી કે એનુ બચ્ચુ પડે તો તેમનો છૂદો ન થઇ જાય આખરે ઇશ્વિરે ખીસકોલીની ધા સાભળી એના શરીરમા અસાધારણ બળ આવ્યુ સાસ રોકી એણે વિશ્વાસપૂર્વક એક કુદકો માર્યો અને એક પળમા તે મુકામે પહોચી ગઇ ! બે છાપરાની સાધમા મોભના નળિયા નીચે ખીસકોલીનુ નિવાસસ્થાન હતુ તે દિવસે રાત્રે મા અને બચ્ચાએ કેવી મીઠી ઉંઘ લીધી હશે ' સાચે જ માને થયુ હશે કે જગ જીતી ' ત્યાર પછી કેટલાયે દિવસ એ માને અને એ બચ્ચાને અમે જોતા અને ઓળખતા

અબળા કરતાંયે પરાધીન

થોડા જ દિવસમાં ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવવાનો હતો એટલે એના આવવાની તૈયારીઓ ચાલી મકાનો ધોળાયાં, ચૂનાસીમેંટનું કામ કરવા જેવું હતું તે થયું, છાપરાં ચળાયાં, અને થાંભલાઓ તેલપાણીમાં નહાયા કેદીઓની કવાયત કઈ રીતે ચાલતી વગેરે વિગતો રમુજી છે ખરી, પણ તે આ પ્રકરણના ઉદ્દેશ બહારની વાત છે પણ એ અરસામાં રાત આખી અમને દીવાનું દર્શન થતું હતું એ વાત લખ્યા વગર નહિ ચાલે અમે રહેતા હતા ત્યાંથી પુષ્કળ દૂર જેલનો મુખ્ય દરવાજો આવેલો છે આ દરવાજા પર ઉપલે માળે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઑફીસ છે અમારી પરસાળમાંથી આ ઑફીસ બરાબર દેખાતી ૩૫–૪૦ રૂપીઆમાં મહિનો આખો વૈતરું કરી રજીરજી રહેનાર જેલનો કારકુન સામાન્ય રીતે રાતના દસ વાગ્યા સુધી આ ઑફીસમાં બેસી કામ કરે છે મને લાગે છે એનો હેડક્લાર્ક પણ તેટલું જ બેસે છે પણ હવે તો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવવાનો એટલે ઑફીસનો દીવો રાતના બે વાગ્યા સુધી બળ્યા કરતો હોય કોક કોક વાર તો પરોઢિયાના ચાર સુધી કામ ચાલે! ઑફીસની ઓરડી આટલી દૂર અને આટલી ઊંચી, છતાં ત્યાંથી અમારા ઓટલા સુધી સ્વચ્છ પ્રકાશ આવતો ચોપડી વંચાય એટલો તો નહિ પણ જરાતરા દેખી શકાય એટલો ખરો જેલમાં રાતે આટલું અજવાળું મળે એ કંઈ નાનીસૂની સગવડ ન કહેવાય એટલે અમે એક તરફ ઉજાસ મળ્યાનો આનન્દ અનુભવતા, અને બીજી તરફ આઠે પહોર વૈતરું કરનાર, દિવસરાત ઉપરીના ઠપકાના ભય હેઠળ જીવનાર, અબળા કરતા પણ વધારે પરાધીન આવા પેલા કારકુનોની દયા ખાતા

' માસ ગણંતાં દિન રહ્યા '

કાળને મૃત્યુના ધાનુ ઓસડ કહી કોઈ લોકકવિયે ' ગણુતા માસ થયા વરસે આતગિયા ' વાળો દુહો કહ્યા દ પણ જેલવાસ સામાજિક મૃત્યુ છે એટલે ત્યાનો ક્રમ ' માસ ગણુતા દન રહ્યા ' એવો ઉલટો હોય છે આમ હવે વિદાયનો દિવસ પાસે આવવા લાગ્યો સો દિવસના પચાસ રહ્યા પચાસના પચીસ થયા પછી તો આઠ જ દિવસ રહ્યા શામળભાઈની ધાગ્જ ખૂટી તેમણે દિવસની ગણતરી છોડી દીધી અને કલાકો ગણુવા લાગ્યા હવે સવાસો કલાક રહ્યા, હવે પોણોસો રહ્યા આગણામા ઉછરતા આબાની જાબુડાના વિરહની કલ્પના મનમા આવવા લાગી જાબુડાને જીવાત લાગી હતી જીવાત ઝાડના પાદડા ખાઈ ખાઈ તેનો જીવ લેવા મથતી હતી મે જતનપૂર્વક ખવાએલા પાદડા કાઢી નાખ્યા હતા સહેજસાજ બગડેલા પાદડા અને ઝાડનુ થડ રોજ આયોડિનના પાણીથી હુ ધોતો આમ કરીકરીને જાબુડાને મે બચાવ્યો હતો પછી એને નવા પાદડા ફૂટયા હતા અને એવો તો પ્રસન્ન દેખાતો હતો કે જાણે વસન્તની વનશ્રી આબો પણ આની જ રીતે બચાવેલો હતો ઠાકોરસાહેબના રસોઇઆએ આબાને રાખ અને એઠવાડનુ એટલુ બધુ ખાતર આપ્યુ હતું કે બિચારો લગભગ ગૂગળાઇ ગયો હતો એને પણ સરસ ક્યારો બનાવી સુખી કર્યો હતો મારા ગયા પછી આ બન્નેનુ શુ થશે એ ખ્યાલ મનમા આવ્યા વિના કેમ રહે ? ગલગોટાનુ ઝાડ તો કયારનુ સુકાઇ ગયુ હતુ એની આશા છૂટી ગયા પછી એના ગોટા તોડી તોડીને હુ છડીઓ બનાવતો જેલના રુક્ષ વાતાવરણમા ગલગોટાની છડી પણ મજાની લાગતી

ક્ષીણે પુણ્યે !

આખરે ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખ ઉગી સવારે ઊઠી મે નહાઇ લીધુ જેલના ભ્રષ્ટ ખોરાકની ... કાઢના સારુ આગલે દિવસે મે અપવાસ કર્યો નહાઇને શરીર સ્વચ્છ કર્યું મારો લગભગ બધો સામાન આગલે દિવસે મે ઘેર મોકલી દીધો હતો એટલે તો ... ફરવાપાનુ કઈ હતુ જ નહિ આબાને તેમજ ... ઉછેરેલુ પાણી પાયુ હીરાને મળવાનુ મન હતુ, ... આટલી વહેલી તે ક્યાથી આવેલી હોય ? જેલની ચારે દીવાલ ... ઘેરાએલા આકાશમા તારાઓનુ છેલ્લુ દર્શન કરી ... એટલામા ઠાકોર સાહેબ ઉઠયા શામળભાઇ પણ ... આવ્યા અમે ત્રણે જણાએ જેલના નિયમ વિરુદ્ધ ... બેસીને પ્રાર્થના કરી શામળભાઇએ

> ' રામ ભજ તુ પ્રાણિયા,
> તારા દેહનુ સારથ થશે,
> તારી કંચનની કાયા થશે,
> રામ ભજ તુ પ્રાણિયા '

વાળુ પરભાતિયુ ગાયુ

પરભાતિયુ પૂરુ થતા પહો ફાટયા પણ મહાર લઇ ... કોઈ આવ્યુ નહિ શામળભાઇએ કહ્યુ, ' હોજ આ ... તુળશીના છોડને તો તમે ભૂલી જ ગયા ! ' હુ શર ... દોડતો જઇ તુળસીને ખામા એક ડબો પાણી પાયુ એટલામા એક વૉર્ડર આવ્યો અને એણે મને દરવાજે ચાલવા કહ્યુ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે વિદાયના બે શબ્દ બોલીને હુ જેલ બહાર પડયો નીકળતાવેત મોઢામાથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ !